

NR 2 2005

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

F.d. länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Stadsarkivarie Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
J. I. Ronny Larsson: Mäster Andreas i Ilstorp	1
Bengt I. Lindskog: Kirurgskolan i Karlskrona på 1700-talet	10
Stefan Persson: Danmark, Skåne, Göinge ... – danskt härväsande i tidigmodern tid (forts. från Ale 1/2005)	23

Mäster Andreas i Ilstorp

Av J. I. Ronny Larsson

Professor, Lund

De nyframtagna kalkmålningarna i korvalv och på triumfbågmur i Ilstorps 1200-talskyrka är den andra säkra målningssvit som Mäster Andreas i Linderöd lämnat efter sig. Här beskrives målningarna och skälen till att dessa kan knytas till Mäster Andreas pensel redovisas. Målningarna kan med största sannolikhet dateras till intervallet 1495–1505. Det är ytterst sannolikt att korvalvet kan dateras före år 1500, långhusvalven efter detta år. – Samtliga foton har tagits av författaren.

Fyndet i Ilstorp

Tegelkyrkan i Ilstorp, som är en av Skånes minsta kyrkor, stammar troligen från 1200-talets mitt (Fig. 1). Våren 2002 blev den rikskänd. I samband med en inre omkalkning i januari 2002 upptäcktes en dold kalkmålningsskikt i koret (Uusitalo 2002). Dagspressen skrev entusiastiskt om ett »sensationsfullt fynd av kalkmålningar som äldst från mitten av 1200-talet» och »jag kan inte minnas att vi träffat på något stil- och innehållsmässigt liknande dessa i andra skånska kyrkor» (Nilsson 2002). Televisionen rap-

porterade en kväll, och av någon anledning råkade jag se tre svenska nyhetssändningar den kvällen. Ilstorpsfynden presenterades i alla sändningarna. Bildsekvensen som visades var densamma, men intressant nog ändrades målningarnas ålder med att kvällen framskred. Från att ha startat som 1200-talsmålningar passerades 1300-tal, innan bilderna i den sena sändningen slutade som tidigt 1400-tal. Uppenbarligen hade personer med kunskaper om kalkmålningar reagerat under kvällens lopp.

Bilderna formligen skrek av sengotik, så

Figur 1. Ilstorps 1200-talskyrka sedd från nordost. Absiden byggdes under 1800-talet.

målningarnas tillkomsttid måste ligga inom intervallet 1450–1525. Eftersom den stora majoriteten av det medeltida Danmarks kalkmålningar stammar från sengotiken, borde nyframtagna målningar från den perioden knappast betecknas som sensationella. Där emot hade naturligtvis församlingen stor anledning att glädjas. I maj 2002 besökte jag Ilstorp och kunde på ort och ställe konstatera att det förvisso rörde sig om en sengotisk dekoration. Men litet sensation kändes i alla fall. Målningarna i Ilstorp har utförts av en av de fåtaliga målارverkstäder där inte bara mästarens namn är känt, utan där även ett precist tillkomstår kan knytas till verkstaden. Att tidigare enbart en säker och ett par mer osäkra dekorationer kan hänföras till verkstaden ökar givetvis målningssvitens värde.

Målningarna

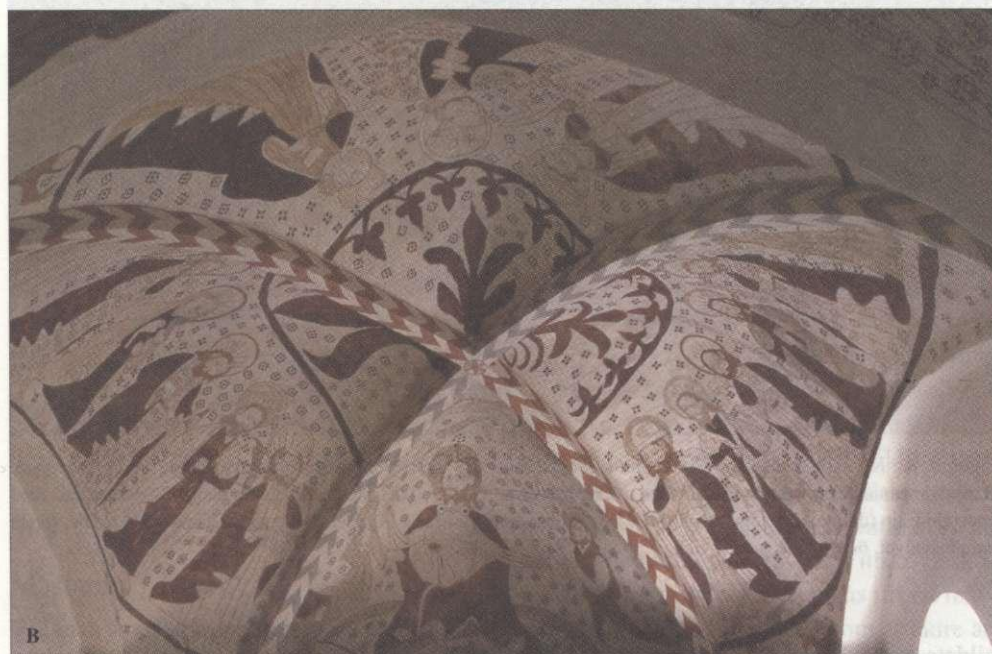
De framtagna målningarna finns i korvalvets samtliga kappor (Fig. 2 A), samt på triumfbågsmurens nord- och sydsida (Fig. 5). I korets östkappa ser man en avbildning av den yttersta domen. I de övriga tre kapporna har troligen en komplett svit av de tolv apostlarna kunnat skådas, fyra i varje kappa. Liknande kordekorationer var vanliga under senmedeltiden. En antydning om vad ilstorpsborna ursprungligen kunde skåda får man i Hald, i Östjylland (Fig. 2 B). Dessa målningar är antagligen något totalt år yngre och av en annan mästarehand. Målningarna på triumfbågsmuren i Ilstorp har av allt att döma smyckat väggen bakom två sidoaltaren.

Av yttersta domen ser man bålen av den dömande Kristus med korsgloria och med högerhanden lyft till välsignelse, ej till dom (Fig. 3 A). Från handen rinner blodet i strida strömmar. Av nådens lilja och rättens svärd, som ofta utgår från munnen av den dömande Kristus, syns inga spår. Vid glorian syns ett fragment av ett textband. Han sitter på regn-

bågen där norra delen bevarats. På nordsidan står den krönta Jungfru Maria som förbedjare och nio nakna, i stort sett identiska, syndare vid hennes kjortelfäll väntar på domen. Maria lyfter fram sitt blottade högerbröst. Av fragmenten på textbandet kan den i sammanhanget vanliga texten utläsas: *ecce ubera mea quae lactasti* – se mitt bröst som du har diat.

Alla apostlarna har uppenbarligen som vanligt avbildats med gloria, men glorian syns inte alltid tydligt. I sydkappan ser man två apostlar: Petrus och Andreas (Fig. 3 B). Petrus har nästan bevarats i helfigur. Han vänder ansiktet bort från Kristus och ser på sin medapostel. I högerhanden håller han sitt attribut, himmelrikets nyckel, i ett fast grepp. Av Andreas kan man ana kroppens mellersta del och andreaskorsets sneda armar skymtar bakom vänsterhanden. I västkappan står Filip, framtagen i helfigur (Fig. 3 C). Han håller attributet, korset med dubbla armar, i höger hand. Av övriga fem apostlar, som säkerligen målats i dessa kappor, syns inga spår.

I nordkappan kan fyra apostlar urskiljas (Fig. 4). Av de två västligaste syns huvud och bröstets överdel. De två östligaste har bevarats i helfigur. Bartolomeus är avbildad längst i väster. Av attributet, kniven som användes då han flåddes, syns spetsen. Jakob den äldre, eller Sankt Ib som han hette i Skåne då målningarna gjordes, avbildas som vanligt såsom pilgrim med rundkullig hatt. Framtill pryds den av en kammussla (på danska Ibskal, på franska Coquille Saint-Jacques), tecknet som pilgrimer får då de vallfärdar till hans grav i Santiago de Compostela i Spanien. Johannes är som vanligt en skägglös yngling. Han pekar på giftkalken som han håller i vänster hand. Paulus, slutligen, håller sitt svärd med båda händer. Att halshuggas ansågs vid den tiden mindre förnedrande än att korsfästas. Nordkappans kompletta apostlasvit visar att apostlarna av-

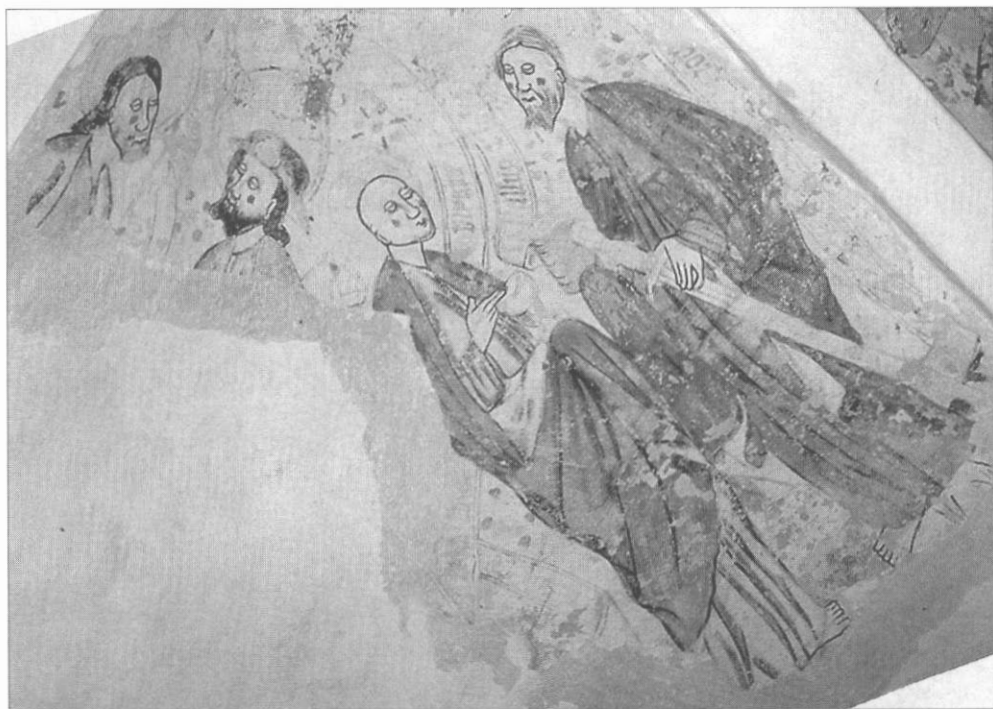
Figur 2 A. Korvalvet i Ilstorp med yttersta domen i östkappan (nedtill) och apostlar i övriga kappor. B. Korvalvet i Hald (Randers amt) låter oss ana hur det en gång kan ha sett ut i Ilstorp. Även här har yttersta domen, med Jungfru Maria och Johannes Döparen som förbedjare, avbildats i östkappan. I södra och norra kappan finns en komplett svit av apostlar med korrekta attribut samt i västkappan tre helgon (1500–1520).

Figur 3 A. Korvalvets östkappa med dömande Kristus och med den krönte Jungfru Maria som förbedjare. B. Sydkappan med apostlarna Petrus (med nyckel) och Andreas (med det sneda korset i famnen). C. Västkappan med aposteln Filip (dubbelt kors som attribut). D. Den krönte Jungfru Maria i Linderöd (detalj av Anna, själv tredje, första långhusvalvet, östkappans norra svickel).

bildats parvis tittande på varandra. Av de kompletta apostlabilderna kan vi ana att antagligen samtliga apostlar avbildats i nästan identiska mantlar. Valvets ribbor har säkert varit bemålade med geometriska ornament, men ytterst litet av detta är synligt.

På triumfbågsmurens sydsida syns enbart ett ansikte och ornament (Fig. 5 A och D). Sydsidan är manssidan och vi kan förmoda att ett manligt helgons öde avbildats här. På nordsidan, där kvinnosidans altare stått, är det vanligt att Jungfru Maria avbildas. I Ils-

Figur 4. Korvalvets nordkappa med från vänster apostlarna Bartolomeus (av attributet syns det uppåtriktade kniv-bladet), Jakob d. ä. (en kammussla pryder den rundkulliga pilgrimshatten), Johannes (kalk) samt Paulus (svärd).

torp ser vi i stället det motiv som brukar benämnas »Anna, själv tredje» (Fig. 5 A och B). Anna, Jesu mormor, står upprätt. Hon sitter inte som det är vanligt i framställningar av det här motivet. Hon håller det nakna Jesusbarnet i ett fast grepp med båda händer. Av Maria skymtar endast en hand och antagligen en del av bålen. De yngre långhusvalven döljer resten.

Mästaren

Vill man se en stor dekoration av samma målare skall man besöka kyrkan i Linderöd. Allt har inte bevarats, men fortfarande kan man i korvalvet och två långhusvalv se exempel på stor berättarglädje. På valvribban under det andra långhusvalvets östkappa kan man fortfarande läsa »Anno millesimo quadri-

gesimo nonagesimo octavo completum est pictura...pe...manus andree iohannis» (inskriftionstyndning citerad ur *A Catalogue of Wall-Paintings*, vol. II 1976), dvs. år 1498 fullbordades bilderna av Andreas Johannis (Anders Johanssons) hand. Mäster Andreas hade sett vad Vittskövleskolan åstadkommit i östskånska kyrkor och han var väl förtrogen med de blockböcker som sengotiska målare använde som förlagor. Kanske var han en av Vittskövlemästarens elever. Vittskövleskolan kan för övrigt också kopplas till ett mästarenamn och ett tillkomstår som är äldre än Linderöds målningarnas. Mästaren är möjligen den man som i Ysane signerat Nicolai Haquini (Nils Håkansson), och efter en nu försvunnen vägginskriftion i Torna Hällestadskyrka kan målningarna där dateras till 1460 (Rydbeck 1904).

Figur 5. A. Triumfbågmurens målningsfragment. B. Nordsidan avbildar Anna, själv tredje. Mormor Anna står och håller Jesusbarnet i ett fast grepp. Vid valvbågen anas delar av Mariabilden. C. Anna, själv tredje, i Linderöd (första långhusvalvet, östra kappan, norra svickeln). Komposition och figurteckning i Ilstorp och Linderöd är i stort sett identiska. D. Ett huvud är den enda som syns av sydsidans figurdekoration.

Figur 6, s. 7. Ansikten (A–F) och ornament (G–H). A. Tre apostlar i Ilstorp (korvalvets norra kappan). B. Månglarna som drives ur templet (Linderöd, andra långhusvalvet, norra kappan). C–D. Kristusansiktet (C – Ilstorp, den dömande Kristus, korvalvets östra kappan; D – Linderöd, Kristi dop, andra långhusvalvet, västra kappan). E. De som väntar på den yttersta domen (Ilstorp, korvalvet, östra kappan). F. Detalj av den helige Achatius martyrdöd (Linderöd, andra långhusvalvet, södra kappan). G–H. Bakgrundsornament (G – Ilstorp, triumfbågmurens nordsida; H – Linderöd, Evas skapelse, första långhusvalvet, norra kappan).

Att samma hand fört penseln i Ilstorp och Linderöd kan inte betvivlas. Även om motiven skiljer är figurteckning in i detalj densamma. I Linderöd skildras skapelsen, helgonlegender och episoder ur Kristi liv. Den intresserade kan finna en grundlig genomgång av Mäster Andreas stil i kalkmålningsskatalogen för Skåne, Halland och Blekinge (A Catalogue of Wall-Paintings, vol. IV 1982). Vi kan här begränsa oss till vad som är relevant för tolkningen av målningarna i Ilstorp.

Linderödmålarens ansikten har kraftig panna, ögonen är runda, med tunga, sömniga ögonlock och ögonbryn saknas (Fig. 5 B–C, Fig. 6 A–B, E–F). De rodande kindknotorna markeras med en färgfläck. I håret kammar han mittbena (Fig. 6 E–F). Skägglösa ansikten har en distinkt spetsig haka (Fig. 5 B–C, Fig. 6 A–B, E–F). Skäggprydda herrar har symmetriskt kluvet, utstående skägg (Fig. 6 A–B). Kristushuvudet får en alldeles speciell form genom att hårsvallet på huvudets sidor slutar i höjd med skägget (Fig. 6 C–D). Jungfru Maria avbildas krönt och kronan har identisk utformning i Ilstorp (Fig. 3 A) och Linderöd (Fig. 3 D). Motivet Anna, själv tredje, finner vi både i Ilstorp och Linderöd, fast målat i en svickel är placeringen i Linderöd blygsammare. Anna porträtteras stående både i Ilstorp (Fig. 5 B) och Linderöd (Fig. 5 C) och det spensliga Jesusbarnet hålles i samma fasta grepp.

Textband och den gotiska stilen är identiska i båda dekorationerna (Fig. 3 A). Om toppornamenten i Ilstorp vet vi inget och valvribbornas utsmyckning är i stort sett okänd. I korvalvet, på östkappans norra och sydkappans östra valvribba, finns på vardera en brun rombisk fläck, som antyder en geometrisk dekoration av samma typ som i Linderöd. Jämförelse i övrigt får anstå. Därmot kan vi jämföra valvkappornas ornament. Med hjälp av enkla geometriska former fyller

Mäster Andreas, i likhet med andra sen-gotiska målare, bakgrunden. Sengotiken skydde tomma ytor. Streck, båglinjer och punkter bildar enkla sexuddiga stjärnor och blomsterliknande figurer (Fig. 6 G–H). Alla ornament i Ilstorp finns i identiskt utförande i Linderöd.

Produktionen

De båda övriga dekorationer som attribuerats till Mäster Andreas (Färlöv och Östra Strö) kan vi bortse från. De synliga resterna av Färlövmålningarna, som täcker korets valv, har annorlunda motiv och annorlunda ornament. De är så förändrade av restaurering att de knappast erbjuder något underlag för analys. I Östra Strö är motiven jämförbara, med yttersta domen i absidvalvet och en svit av apostlar, helgon och en trolig donator i korets kappor. Figuren har extremt smala näsor, ögonbrynen är markerade, och skäggen är inte kluvna. Klädedräkten är varierad. Jungfru Maria är inte krönt. Kristus har smalt, odelat skägg och kortare hår. Hans välsignande hand är inte bloddrypande, och från han högra mungipa utgår nådens lilja. Det är på väldigt svaga grunder dessa målningar attribueras till Mäster Andreas verkstad.

Den detaljerade överensstämmelsen mellan målningarna i Ilstorp och Linderöd mer än antyder att målningarna i båda kyrkorna utförts av samma hand. Till skillnad mot andra sengotiska skånska målarskolor som Vittskövleverkstaden, Everlövsverkstaden eller Lilla Harrieverkstaden, vilka lämnat efter sig många monument i Skåne – och åtminstone i Everlövsverkstadens fall också i nuvarande Danmark (där kallad Brarupmesteren) – är Mäster Andreas kända produktioner blygsam. Eftersom vi vet att målningarna i Linderöd fullbordades 1498, kan vi nog tryggt anta att målningarna i Ilstorp utförts tämligen nära detta år. Att sätta till-

komstår mellan 1495 och 1505 borde inte vara en alltför vild gissning.

Den fantasifulla tidiga dateringen av målningarna i Ilstorp, när dessa var nyframtagna, kan förklaras av att målningarna är äldre än långhusets valv. Valvslagningen berövade oss nästan hela Jungfru Maria (Fig. 5 B). Endast undantagsvis är tidpunkten för en kyrkas valvslagning säkert känd. Monica Rydbecks doktorsavhandling om valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor omnämner inte Ilstorp (Rydbeck 1943). Uppenbarligen har hon inte funnit något i konstruktionen som antyder tillkomsttid. De nyfunna målningarna visar emellertid att korvalvet är äldre än långhusvalven och med största sannolikhet slaget före år 1500. Långhusvalvens tillkomsttid ligger troligen ett stycke in på 1500-talet.

Ilstorpsborna kan fröjdas åt att deras vackra och välskötta kyrka genom de nyfunna målningarna fått sin yppersta pryd-

nad. Konsthistorikerna kan glädjas åt att en viktig och tämligen lättplacerad pusselbit i det skånska sengotiska kalkmåleriets historia sett dagens ljus.

Litteraturförteckning

- A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1130–1600 (ed. K. Banning), Akademisk Forlag, Copenhagen 1976–1982.
- Vol. II Catalogue A–M (1976).
- Vol. IV Art Historical Survey Addenda et Corrigenda (1982).
- Nilsson, G. 2002. Kalken dölde exklusiva bilder. *Sydsvenska Dagbladet* 2002-05-08.
- Rydbeck, M. 1943. Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor. *Skrifter utgivna av Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* 35.
- Rydbeck, M. 1952. Anders Johansson, en svensk konstnär från unionstidens Skåne. *Konsthistorisk Tidskrift* 21: 13–25.
- Rydbeck, O. 1904. Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor. Lund.
- Uusitalo, T. 2002. Upptäckt vid kyrkorenovering. *Skånska Dagbladet* 2002-01-30.

Kirurgskolan i Karlskrona på 1700-talet

Av Bengt I. Lindskog, Hjärup

Professor emeritus i medicinsk historia, Köpenhamns universitet

I läroböckerna står det att svenska kirurger och läkare började få gemensam utbildning och gå mot ett gemensamt yrke i och med Serafimerlasarettets tillkomst i Stockholm 1752. Men det lasarettets tillkomst motiverades främst med att man skulle ordna utbildning av fältskärer eller kirurger till militär tjänst. Som vanligt så finns det alltid ett förarbete. Samgåendets idéer går tillbaka minst ett sekel. Här skall fokuseras på den roll örlogsstationen Karlskrona kom att spela samt något av dess bakgrund.

Källäget

För att söka information om kirurgutbildning är Hjelt¹ den bästa källan, men andra skrifter finns också och är förtecknade sist i denna artikel. Inom den militära sektorn får man främst gå till Krigsarkivet i Stockholm. Materialet där är väl samlat i stora volymer, men tyvärr har det inte än kunnat bearbetas och systematiseras, varför det är svårt att hitta de handlingar man söker. Det krävs bl.a. en mycket god kännedom om hela materialet vilket tar många år att få. Arbetet är för närvarande inte prioriterat inom Krigsarkivet, varför mina möjligheter att hitta nya uppgifter där har varit starkt begränsade.

En annan viktig källa är Inga Arwin-Lindskogs historik om Flottans sjukhus.² Ett bekymmer är att det sjukhusets patientjournaler och övriga handlingar inte finns bevarade i stadens arkiv förrän från tiden efter den stora stadsbranden 1790.³ Det som finns i Krigsarkivet är för närvarande svåråtkomligt.

Litteratur om sjukdom och sjukvård i Karlskrona på 1700-talet är sparsam. Däri går nästan alla uppgifter tillbaka till samma källa på 1700-talet⁴ samt på den omfattande Gyntherska samlingen, som nu är en del av Westinska samlingen på Uppsala Universitetsbibliotek. Delvis är detta sammanfattat i Bromé.⁵ Under mina studier i Karlskrona

stads sjuk- och fattigvård under 1700-talet har jag flera gånger stött på tankar att ordna undervisning för kirurger. Här presenteras en utökning av de studier som är redovisade år 2000 i boken *Dessa arma uslingar*.⁶

Förhistorien

Den nyare svenska kirurgins historia börjar med Gustaf I. Tiden dessförinnan ligger i historiens töcken och sägner. Olaus Petri nämner i sin Svenska Krönika⁷ att bland dem som halshöggs vid Stockholms blodbad 1520 fanns »Lampert bårdsklärare, som stod och rakade, när han blev tagen och förd på torget».

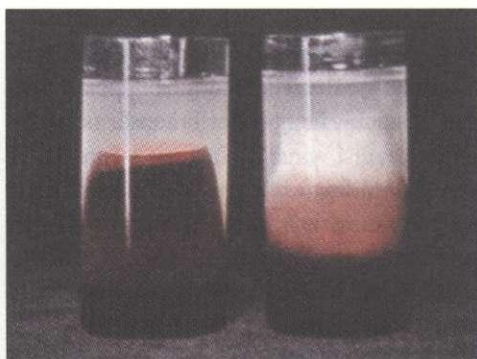
Detta tar vi som ett bevis för att bard-sklärare fanns vid denna tid i Stockholm. Dock är vår kunskap i övrigt mycket liten om sjukvården. Vi vet att det under Gustaf I:s tid inte fanns sjukvårdsutbildat folk i Sverige fränsett några invandrade läkare, som höll till i Stockholm vid det kungliga hovet. På lägre nivå gällde det i krig för varje befälhavare att hyra in en speciellt avdelad man för att ta hand om skadade och sjuka. Det var vanligen en man per 4–500 soldater. När fälttåget var över var uppdraget slut. Ofta blev det invandrade tyskar som skötte uppdraget. Senare tog bardskärarna hand om dessa sysslor

även i fredstid. Johan III utfärdade 1571 privilegiebrev för bardskärarnas skrå⁸ med vittgående befogenheter och skyldigheter för skrået. Kungens och skråets avsikt var att skydda folket från personer som falskeligen utgav sig för att vara läkekunniga. 1586 vet vi av ett aktstycke att en bardskärare hade i krig förutom vanlig lön en daler för »var karl, som fått skada av fienden och som han kan bota».⁹ Märk andra halvan av meningen! Ett premiesystem som försvann. Johan III:s privilegiebrev bekräftades av Gustaf II Adolf, Kristina och Carl X Gustaf.

Några av dåtidens termer

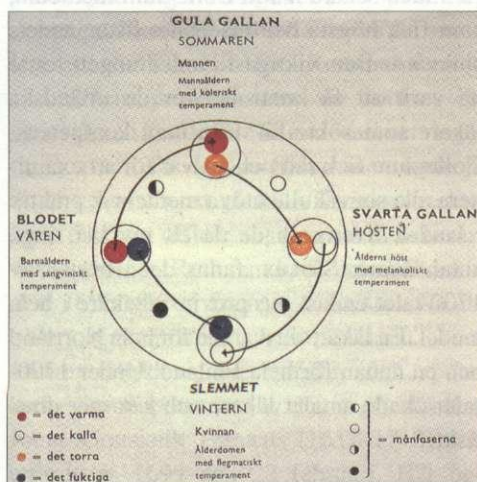
Badare kallades de som stod längst ned på den sociala skalan av sjukvårdsarbetare. De hade länge inget eget skrå och fick endast bada och kopsätta, dvs. göra mindre blodavtappning. I ett kungl. brev 10/2 1628 förbjöds de att befatta sig med bardskärarnas uppgifter i Stockholm, och ännu strängare var det kungl. brevet av den 22/1 1646. Då togs rättigheten att klippa hår och skägg ifrån badarna. Men då de i samband med pesttider inte flydde staden som bardskärare hade gjort, blev de 1657 belönade med skrå och rättighet att klippa hår och skägg samt att förutom kopsättning även slå åder för att tappa ut en mindre mängd blod. Detta var viktigt enligt den rådande medicinska fyrsaftsläran. Dessutom fick de arbeta med att behandla ytliga sår. Badarna hade en rent praktisk utbildning enligt skråväsendets regler.

Lite högre på den sociala skalan stod bardskärarnas skrå. Först 1646 kallades de barberare,¹⁰ vilken term sedan ofta återkommer i källorna. Benämningen på dem hade ofta tyskt ursprung och kunde vara »Balberer mästare», »Bordskärer» eller »Skråmläkare». Krigskollegiet gav 1654 dem som arbetade militärt titeln »fältskär» med instruktion och fullmakt,¹¹ men de kallades även

Ovan: Två glas med åderlåtningsskål. Det till vänster är från en frisk person och det till höger från en patient med lunginflammation. Detta illustrerar den antika fyrsaftsläran, där sammansättningen av blodet ansågs avgöra hälsotillståndet. Åderlåtningsskålen delar efter en kort tid upp sig i olika lager. Överst ligger ljus blodserum, sedan ett blodkoagel med ett ljusare bräm upptill och en mörkare del nedtill. Blodet har skittat sig i fyra delar. Till höger ser man att proportionerna är starkt förändrade vid sjukdom. Botemedlen blev då att söka avlägsna den sjuka delen ur blodet genom blodavtappning, laxering, kräkmedel eller lavemang. Detta var en väsentlig del av en kirurgs arbete.

Nedan: Fyrsaftsläran kopplades teoretiskt samman i ett invecklat schema, som här är starkt förenklat. Det bestämde viktiga delar av behandlingen.

»kirurger» i både civilt och militärt sammanhang. Man talade om stads-, skepps- och kompanikirurg beroende på anställningsformen. Fältskärsexamen existerade fram till

1896, varefter yrket successivt upphörde i Sverige. Bardskärarna hade rätt att utföra alla badarnas sysslor, men därutöver fick de behandla stick-, hugg- eller brännsår och benbrott.

I Malmö fanns också på den danska tiden ett bardskärarskrå som fått sina privilegier bekräftade av Christian IV 1634.¹² Där bestämdes att Malmö inte fick ha fler än 4 bardskärare och att ingen mästare fick hålla två verkstäder (som tidigare skett). Lärotiden för en lärgosse var 3 år. För att bli mästare måste en gesäll genomgå examen och fick därefter själv utöva yrket om plats fanns. Någon teoretisk utbildning existerade inte inom skrået. Det var mästarens praktiska kunskap som gällde.

Sjukvårdsmarknaden kan med eftervärldens ögon sett verka kaotisk, men den var uppbyggd strikt hierarkiskt. Läkarna stod högst, då de hade teoretisk utbildning vid universitet. Redan 1663 inrättade kungen på läkarnas egen begäran ett Collegium medicorum med senare namn Collegium medicum, som fick högsta överinseendet över landets sjukvård. Den viktigaste anledningen torde ha varit att få kontroll över de utländska läkare som sökte hit, ofta utan kompetens. Collegium fick rätt och ansvar för att examinera alla som skulle utöva medicinsk praktik i landet. Sverige hade då ett mycket ringa antal läkare. Så t.ex. fanns det i början av 1700-talet endast nio provinsialläkare i hela landet. En läkare ansvarade för hela Norrland och en annan för hela Finland. Under 1700-talet ökade antalet läkare och kirurger drastiskt.

Skråstrider

Mellan badarna och bardskärarna förekom ej sällan strider, då de ofta gick in och arbetade på varandras områden. Anledningen härtill torde vara inte bara olika direktiv från myn-

digheterna, utan även att tiderna var hårda och alla ville tjäna pengar. Dessutom fanns det ibland inte tillräckligt många yrkesutövare att tillgå för folk i gemen. Så t.ex. flydde läkarna och/eller kirurgerna i pesttider ut på landet och kirurger och/eller badare fick tillfälligt överta de bortflyddas uppgifter inne i staden. Detta innebar även att behandla invärtes sjukdomar, eftersom ingen annan hjälp fanns att tillgå. Sålunda suddades gränserna ut mellan yrkeskategorierna och gav upphov till många tankar om det rätta och riktiga att låta enbart en enda kategori sköta vissa sjukdomar eller skador under vissa tider men inte annars. I tidens anda kunde striderna bli hätska och myndigheterna koplades gärna in.

Samtidigt uppträdde under både 1600- och 1700-talet lycksökare som utgav sig för att vara det ena eller det andra. Tidvis var det en relativt stor rörlighet på marknaden genom att tyska kirurger och badare kom in i landet under krigstider och stannade kvar när deras militära tjänst upphörde. Skråets mästare hade till uppgift att kontrollera så att inga kvacksalvare eller bönhasar gjorde intrång i yrket. I denna situation får vi inte glömma de kloka gummor och gubbar som utövade det vi idag kallar folklig läkekonst, men de stod utanför all planerad utbildning.

Under hela 1700-talet förekom det allt häftigare strider mellan läkare och kirurger, dvs. mellan Collegium medicum och den s.k. Kirurgiska Societeten (se nedan). Detta slutade med att den senare fick upphöra med sin verksamhet 1797. Collegium medicum fick en ny organisation samt övertog kontrollen över kirurgin i landet.

Kirurgutbildning startas

Under Carl XI:s överinseende fortsatte i slutet av 1600-talet ett stort arbete för att skapa ordning och reda inom sjukvården. Detta

skedde inte bara genom Collegium medicum, som arbetade främst med läkare, utan även via åldermannen för bardskärarna i Stockholm Balthasar Salinus d.y., som hade god relation till kungen. Flera förordningar kom till i syfte att höja kompetensen hos kirurgerna. De hade bland annat sig ålagt att utföra likbesiktning och att vid behov göra en undersökning med utlåtande till domstol. Därför ansågs det i ett kungl. brev av den 27 april 1682 naturligt att kirurgerna även skulle studera anatomi, vilket ej tidigare var föreskrivet. Men om en sådan utbildning kom till stånd i huvudstaden finns inte belagt. Det finns det däremot vad gäller Karlskrona (se nedan).

1680 blir bardskärarämbetet kallat Kirurgiska Societeten för första gången, men det skulle dröja till 1717 innan det är ett officiellt ämbetsverk. 1680 utökade också Carl XI barberarämbetets privilegier. Därmed kom skrået (eller ämbetet som det nu kallades) i Stockholm att ha en övervakande och kontrollerande funktion för alla kirurger i hela riket. De fick nu resa till huvudstaden för att genomgå ett examensförhör övervakat av en läkare från Collegium medicum. För anställning som regements- eller stadsfältskär krävdes nämligen examen eller intyg på skicklighet. I Riksarkivet har jag gått igenom examensprotokoll för fältskärer.¹³ Då fann jag att t.ex. 1701 utfärdades »attest» för 9 fältskärer. Antalet var litet för hela landets behov. Åren däromkring visar likartade siffror.

Karlskrona

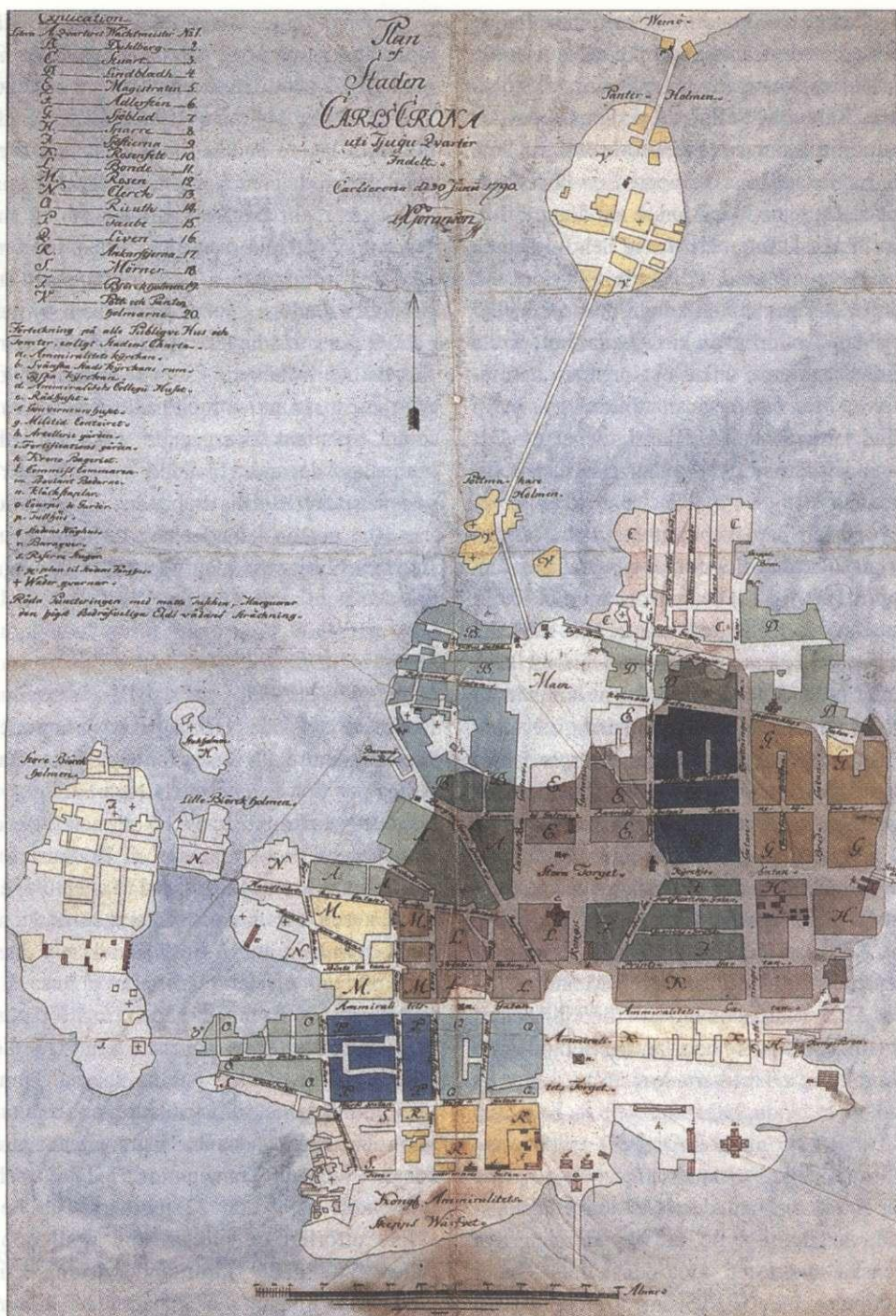
När Karlskrona anlades 1680 som en örlogsstad var det i syfte att skydda den nya svenska sydkusten mot danskarna. Under 1700-talet blev staden med cirka 10 000 invånare den tredje största i Sverige efter Stockholm och Göteborg. Den fyllde en viktig försvarsfunktion i riket.

Stadens förste läkare blev anställd vid amiralitetet från 1683 och hette Johan Rothman (1630-talet–1696) Fältskärer var då ett viktigt inslag i flottans sjukvårdspersonal, eftersom läkare endast fanns i mycket litet antal. De stod ju i rang närmast under läkarna och fick i sin dagliga gärning ta sig an mycket av den allmänna sjukvården. Genom att fältskärarna främst hade till uppgift att behandla skador och sjukdomar som syntes på kroppens utsida, s.k. utvärtes sjukdomar, fick de behandla syfilis som är en könssjukdom med sår på yttre könsdelarna i dess första spontant övergående stadium och hudutslag i det andra likaledes spontant övergående stadiet. Syfilis drabbade vid denna tid var 10:e person i landet och troligen ännu fler i en örlogsstad med ett stort antal unga män.¹⁴

Sveriges första sjukhus och kirurgundervisning

Rothman skapade 1693 i Karlskrona det första sjukhuset i Sverige för akut sjuka. Om denna position kan det tävla med Falu gruvlasarett, som kom till 1695. Rothman förstod sjukvårdens problem inom en flottbas. En sjuk sjöman kunde inte få god vård i ett logement avsett för friska. Sjömannen hade ju inget eget hem att gå till i Karlskrona. Det hade däremot officerare, som också fick vårdas i hemmet. Rothman hade också före sin död 1696 arbetat fram instruktioner för de olika sjukvårdande befattningarna som läkare, fältskärer, bråcksnidare och apotekare. De finputsades av hans efterträdare Johan Gottskalk Tranæus (1657–1718) och utfärdades 1699 den 22 februari. Här beskrivs utförligt de plikter som skall uppfyllas. Vad gäller kirurgundervisning kan plikterna sammanfattas således »Till slut skall läkaren, när någon har dött, genom obduktion undervisa övrig personal i anatomi».

Detta är det första undervisningsreglemen-

Karta som visar stadsbrandens utbredning 1790. Flottans sjukhus finns mitt på Björkholmen längst till vänster på bilden. Det är den tomten som har hus inritade på sig. Observera det långa huset intill stranden för att kunna ta hand om patienter direkt från fartyg.

tet för kirurger i svensk historia. Bakgrunden till denna intressanta passus från Karlskrona 1699 är beskriven ovan. Vi har en skrivelse från Tranæus den 14/9 1698, där han tillsammans med kirurgerna Starck och Ziegelhoff anhåller hos Collegium medicum att få undervisa fältskärer. Jag anar att hans inspiration även utgick från hans lärare Olof Rudbeck d.ä. (1630–1702) i Uppsala. Denne var ju den kände professorn som i sin storvulnhet skrev en världshistoria, *Atlantica*, där Sverige var alltings medelpunkt. Och han hade redan 1667 tankar på att skapa ett undervisningssjukhus – *Nosocomium* – i Uppsala, vilket också fick kungligt stöd, men enbart via ord och inte mera. Det blev emellertid Rudbecks efterträdare professor Lars Roberg som öppnade ett sådant, provisoriskt 1709 och definitivt 1717. Han drev det själv under några års tid under svåra ekonomiska förhållanden, då det inte fick ekonomiskt stöd av myndigheterna och dess saga blev därför kort.¹⁵

I Karlskrona avsåg dr Tranæus med sin skrivelsen 1698 att »uti anatomi-cammaren undervisa de fältskärer, som på egen hand skulle vara på fartygen». Urban Hjärne som då var preses i Collegium medicum tillstyrkte ansökan, och i reglementet står det att »ett tjenligt rum vid Baraquerna kunde få byggas, däruti man vid tillfälle kunde göra operationes chirurgicæ och sectiones anatomicæ...» Det blev alltså en sal för både kirurgiska operationer och liköppningar. I dag reagerar vi kanske negativt på sammankopplingen, men på den tiden var det ett mycket framsynt initiativ, som ger Karlskrona en första rangens plats inom svensk kirurgundervisning. Denna plats har ännu inte uppmärksamrats i historieskrivningen, men jag menar att den skall skrivas in där. Öppnandet av skolan i Karlskrona blev inledningen till en tradition som fanns kvar i staden under drygt 100 år.

Kirurgskolan i motvind

Det är svårt att finna exakta uppgifter om verksamhetens första perioder beroende på åtminstone två faktorer: stadsbranden i Karlskrona 1790 som förstört alla lokala arkiv samt att det är mycket svårt att hitta rätt i tillgängligt material på Krigsarkivet i Stockholm. Men allmänt framgår det att myndigheternas intresse att stödja en kirurgutbildning i Karlskrona var ytterst ringa och i praktiken ingen. Utredningar i ärendet ledde sällan till handling. Förhållning och ointresse för allt annat än stundens ekonomi präglade de styrandes inställning. Ingenting fick kosta extra. Det var en underlåtenhet som inför eftervärlden framstår som skrämmande. Man drog aldrig lärdom av vad som skett. Vid varje krig under 1700-talet behövdes ett stort antal fältskärer vid flottan. Varje gång var detta en lika stor överraskning. Kirurg- och fältskärsundervisningen i Karlskrona kunde upprätthållas endast genom personliga insatser från de läkare som tjänstgjorde i staden. Detta kom att prägla hela skolans tillvaro.

1717 hade Kungl. Kirurgiska Societeten i Stockholm trätt i full funktion och fått bl.a. det fulla ansvaret för utbildning och examen i både anatomi och kirurgi för kirurger. Stråvan gick ut på att förmedla god teoretisk utbildning samtidigt som läkarna skulle få bättre praktisk utbildning i dessa ämnen. Trots att man redan höll på med detta i Karlskrona, så tog man inte i Stockholm vara på den undervisning som bedrevs där. Dr Tranæus fick 1719 i Karlskrona till efterträdare Lars Braun (1657–1730). Denne hade tjänstgjort några perioder som professor vid medicinska fakulteten i Åbo, Dorpat och Perna, innan fick han tjänsten i Karlskrona. Med tanke på hans meritlista kan man utgå ifrån att tjänsten utgjorde en befordran. Likaså kan man dra den slutsatsen att undervisningsskicklighet varit en merit för tjänsten som läkare vid flottan i Karlskrona med dess

kirurgskola. Detta antagande styrks av att Braun samma år hedrades med arkiaters namn och adlades till Braunersköld. Hans intresse att undervisa i anatomi och kirurgi var stort.¹⁶

En innehavare av tjänsten som amiralitetsmedicus var Hans Roslin (?–1737), som ansågs ha skött tjänsten med stor omsorg, men som blev sjuk. Sonen Alexander fick tidigt hjälpa till med familjens försörjning, innan han flyttade till Paris och blev en av Sveriges mest berömda porträttmålare.

Kirurgundervisning i Europa på 1700-talet

Det fanns nu ute i Europa ett starkt växande intresse att få bättre kirurger. Paris blev ledande i att teoretiskt utbilda de hantverksmässiga kirurgerna. 1731 skapades l'Académie de Chirurgie, som 1743 blev en kunglig akademi i Frankrike och likställd med universitetets medicinska fakultet. Trenden med sammanslagning av läkarnas och kirurgernas yrkesuppgifter tog ytterligare fart.

Serafimerlasarettets tillkomst 1752 passar väl in i ett europeiskt mönster. I Paris hade man börjat bygga skolor och barnbördsanstalter, och man fortsatte nu med stora sjukhus. Detta gav skjuts till ett sjukhusbyggande runt om i Europa. I London fanns sedan en tid St Bartholomews undervisnings-sjukhus, som under 1700-talet blev ett av århundradets finaste i sitt slag. I Berlin skapades 1719 ett Collegium medico-chirurgicum och 1726 militärsjukhuset Charité med klinisk undervisning. I Wien slogs 1784 ett antal småsjukhus samman till Allgemeines Krankenhaus med plats för 2 000 patienter. I Norden fick som sagt Stockholm sitt sjukhus 1752 och Köpenhamn fick Det kgl. Frederiks Hospital 1757. Sjukhusen kombinerade undervisningsanstalt med vård primärt för de fattiga. De rika lät sig vårdas i hemmet.

Kirurgutbildning i Sverige

Karlskrona och Stockholm

Karlskrona fick 1737 en energisk amiralitetsläkare i Johan Fjellström (1699–1760). Han var en högt ansedd läkare och erbjöds att bli ledamot i Collegium medicum men avböjde. Han ansökte på 1740-talet om rikselever till kirurgskolan. Han motiverade det med den stora brist som ständigt rådde på fältskärer i Karlskrona. Genom att samla hit elever från hela riket kunde man lättare få någon att stanna kvar i staden. Fjellström var lokalpatrioten som såg till Karlskronas bästa, men myndigheterna i huvudstaden gav ett avslag, troligen därför att man just då planerade för Serafimerlasarettet i Stockholm. Det blev i stället riksundervisning på Serafimerlasarettet 1752, dit rikets resurser samlades. Detta förfaringssätt är inte nytt inom historien. Undervisningen i Karlskrona hölls av myndigheterna på sparlåga och eventuellt upphörde den periodvis. Aktiviteter i huvudstaden befrämjades på Karlskronas bekostnad.

Den utbildning som Kirurgiska Societeten arbetat på fick gehör, när planerna på att skapa Serafimerlasarettet tog form. Det var framför allt överfältskär Olof af Acrel och dr Abraham Bäck som drev fram, att både blivande läkare och kirurger skulle tjänstgöra minst ett halvt år på lasarett för att bli behöriga till tjänst som provinsialläkare respektive stads- eller regementsfältskär. Studierna för kirurgerna avslutades, efter både teori och praktik, med en examen som gav titeln »chirurgiæ studiosus». Efter ytterligare studier kunde man bli »chirurgiæ magister», vilket krävdes för högre tjänst i armén och flottan. Särskilt förtjänta fältskärer kunde få titeln assessor. Läkarna kunde motsvarande få titeln arkiater. Som ett led i integrationen mellan läkare och kirurger kunde man kombinera medicinæ doktorsgraden med en examen i kirurgi.

En fältskär i Karlskrona

Många av fältskärerna vid amiralitetet i Karlskrona är kända i källorna.¹⁷ Joachim Wilhelm Brandenburg (1719–1781) kan tas som ett typexempel. Han var från Stralsund, där han gick i kirurgisk lära. Vid 19 års ålder kom han till Karlskrona och fortsatte sina studier och avlade 1760 mästerexamen i Stockholm. Han avancerade i örlogsstaden och fick 1783 assessors namn och heder. Under sitt arbete på Amiralitetssjukhuset, som då låg vid Bastion Aurora intill Kungsbron, lyckades han med viss möda och goda utländska förbindelser få ihop en samling nya, fina kirurgiska instrument. Vid en inspektion 1780 fick amiral Wrangel se instrumenten. Han befallde omedelbart att så fina instrument endast skulle få användas i krig. De dyrbara lådorna fick ställas upp på vinden i avvaktan på ett nytt krig. Brandenburg lät då tillverka en stor trätavla, där han på mörkgrön botten med gyllene bokstäver skrev in en av honom författad text till Wrangels »ära». Man anar i texten att Brandenburg ställer sig milt sagt tveksam till att hans instrumentsamling inte får användas, utan skall stå till amiralens förfogande när amiralen inte förstår dess användning! Den latinska texten lyder:

Apparatum hunc instrumentorum chirurgicorum, vix ulli in Europa secundum in usum Classis Svecicæ Nosocomique navalis Carolicronensis, Londoni, Parisiis et Holmiæ consecretum huc Transferendum Curavit Thalassiarum primarius, Sacræ Regiæ Majestatis magnæ fidei vir ordinis ensiferi Cruce majori præfulgens Comes Celssimus, Dominus

Johannes Antonius Wrangel,
regia liberalitate suffultius, Anno Salutis MDC-
CLXXX Det Numen Scitas, quæpalpent pulnera
manus. Qvæ salvas servant hasres afiduo nisu

Chirurg: Naval: antistite

Joh. Wilh. Brandenburg

Något fritt översatt blir texten följande:

Den hit överflyttade uppsättningen kirurgiska instrument, som inte är underlägsen någon i Europa, är samlad från London, Paris och Stockholm till bruk för Svenska Flottans sjukhus i Karlskrona. Den togs om hand av Förste Amiralen, Hans Heliga Kungliga Majestäts synnerliga Troman, Kommendören av Svärdsordens stora Kors, Högst ärade Herr

Johan Anton Wrangel.

Konungens frikostighet understödde det år 1780. Give allmakten kunnighet åt de händer som skola behandla sår och bevara dessa saker oskadda genom ständig tillsyn!

Chef för Flottans kirurger

Joh. Wilh. Brandenburg

Vi vet inte om amiral Wrangel kände till tavlans existens eller hur han i så fall har reagerat på den. Tavlan hängde på läkarexpeditionen på Flottans sjukhus intill dess sjukhuset lades ned 1945. Nu finns den på Marinmuseum i Karlskrona.

Arvid Faxe och världens största sjukhus

Dr Arvid Faxe (1733–1793) var en av 1700-talets verkligt stora läkare i Sverige. Han är alldeles för litet uppskattad av eftervärlden. Faxe blev amiralitetsmedicus i Karlskrona 1773. Han var född i Skåne och blev bl.a. medlem av Collegium medicum och fick assessors namn, heder och värdighet. Bland hans många insatser för kirurgernas utbildning kan nämnas att han författade en lärobok för sjukvård på flottans fartyg.¹⁸ Han stod också bakom byggandet av landets (och troligen världens) på sin tid största sjukhus. Det försvann tyvärr efter ett par månader 1790 i stadens stora brand, men var planerat till 2 454 inläggande patienter.¹⁹

1789, var för Sverige och Karlskrona ett ödesmättat år. Gustaf III:s krig 1788–1790 i Finland skapade inte bara stor inflation i landet utan även en stor epidemi i Karlskrona. Amiralitetssjukhuset fick upprätta provisoriska läger både i staden och utanför på öarna i skärgården. Själva sjukdomen var febris recurrens (återfallsfeber).²⁰ Det är en svår bakteriesjukdom, som överförs med löss och som ger hög feber med uttalad trötthet, illamående samt värk i huvud, leder och muskler under vanligen en veckas tid.

Under året 1790 vårdades 19 583 patienter genom Amiralitetssjukhusets försorg.²¹ Samtliga övriga lasarett, hospital och kurhus i Sverige vårdade detta år sammanlagt 1 459 patienter. Det har varit svårt att få fram exakta motsvarande siffror för 1789, så jag har tagit dem från ett näraliggande år.²² Siffrorna pekar på att epidemin fick nationell betydelse, då Sverige-Finland vid denna tid hade 1,8 milj. invånare. Av epidemin blev totalt drygt 30 000 sjuka och mellan 6 000 och 7 000 dog (ungefär 20%). Sommaren 1789 vårdades i snitt 10 000 patienter dagligen. Man kan fråga sig hur detta var möjligt i en stad med omkring 10 000 invånare. Svaret ligger i sjukdomens namn som ju är återfalls-

feber, vilket betyder att många patienter kunde insjukna flera gånger. Kriget medförde också att flottan kom hem med ett stort antal insjuknat manskap, och allteftersom militären saknade manskap så rekryterades nytt från omgivande bygd och riket i dess helhet. Det var unga män som lätt föll offer för epidemin i staden. Militärens behov var större än omsorgen om enskilda rekryter. Situationen var pressad för Amiralitetssjukhuset mildt sagt! Bristen på sjukvårdspersonal var också påtaglig. Läkare kallades in från hela riket samt från utlandet. Man lyckades samla 220 läkare och kirurger, varav alla utom sex smittades och 40 avled (18%).

Även problemen med oskolad personal var svåra. Behovet av utbildade kirurger kunde inte tillgodoses inom landet. Alla propåer om att öka utbildningen hade förklingat ohörda. Arvid Faxe hade nu sett i tyska tidningar att Collegium medicum sökte fältskärer i Tyskland. Han skrev då 26 mars 1789 till överdirektör Daniel Theel och varnade för alltför frikostiga löften om höga löner till dem som anmodades resa till Karlskrona. Han skrev att det är lättare att anställa dem i utlandet än att på plats i Karlskrona få dem att sköta sin tjänst. Följande vecka skrev han igen och påpekade att drygt ett halvdussin nykomna fältskärer

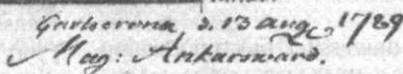
utom namnet at kallas chirurgi, vet intet och kan intet. Slika persedlar duga ej hos mig, ty vid de invärtes sjukas skötsel har jag af dem ingen nytta...

Man förstår Faxe. Ett exempel är när läget blev dramatiskt på Tjurkö i september 1789. På den ön i Karlskrona skärgård hade man ett tillfälligt sjukhus med mer än 5 000 sjuka män som låg i tält. Det är svårt att tro att de åtnjöt någon effektiv vård. 31 av de tyska fältskärerna, varav flera hade skrapats samman i Hamburg som beskrivits ovan, misskötte sig starkt. De fick ett vanärande straff att bära musköt offentligt i stället för

Explication

Carl.

- A. Kriegscommissarien Hattingsen
B. Fortifications Tordens.
C. Anatomische D.
D. Konigsbarnanner Aberg.
E. Kordarna Skrifte D.
F. Nyman Ringbads D.
G. Fru Mittlers D.
H. Oxenarius Huset.
I. Wadse Bagaret.

Sikamadi Originalat inlyggan
Th. O. Zach.

19

värja. Det upplevde de så förnedrande att de omedelbart sade upp sig. Doktor Gersdorff, som var deras närmaste chef, kom i en brydsam sits. Det stora antalet patienter behövde personal som passade dem. Varken lock eller pock hjälpte till en början. Endast med religionens hjälp kunde Gersdorff övertala dem att stanna kvar till följande dag. Han skrev då ett memorial till storamiralen hertig Carl, som befann sig inne i staden, med frågan hur saken skulle hanteras. Svaret kom prompt från hertigen:

De Fältskärer som ej lyda och fullgöra sina skyldigheter bliva afstraffade med 25 fuchtel. Skulle detta medlet icke hjälpa, doubleras Receptet och så vidare till dess de fullgjort hvad menskligheten och deras skyldighet kräver. CARL.²³

Fuchtel är tyska för en bred värja. En sådan användes i flottan för bestraffning i form av prygel med den flata klingan.

Situationen med epidemin i Karlskrona 1789–1790 blev så svår att den angick hela riket. Gustaf III misstänkte att allt inte stod rätt till, eftersom han inte kunde rusta en ny flotta. Collegium medicum kommenderade assessorn Sven Hedin och doktor C. Ribben till Karlskrona för att bistå i organisationsfrågor. Deras insatser har fått goda vitsord. Hedin tog upp undervisningen i sin rapport och ville bl.a. att man omedelbart skulle skriva till landets biskopar med önskan att uppmana gymnasieungdomar att resa till Karlskrona. Ungdomarna skulle biträda läkarna och samtidigt få några timmars daglig undervisning i medicin och kirurgi. Om de ville utbildas vidare inom militär sjukvård skulle de erbjudas detta, annars skulle de släppas efter 1½ år. Storamiralen Hertig Carl gillade förslaget.

Även Lunds universitet fick uppmaning att sända studenter till Karlskrona. Universitetet svarade att de flesta medicinstudenter redan var anställda vid armén och flottan, men fem kvarvarande skulle inställa sig. Professor Engelhardt och två av hans elever ville

omedelbart bistå i undervisningen. Så fick kirurgskolan i Karlskrona tillfälligt stöd från Lunds universitet. Skolan var då belägen i hörnet av Drottninggatan och Bredgatan på nedre botten i det Mitlerska huset intill Amiralitetssjukhuset. (Se bild s. 19.) Det hade »Auditorium för Anatomiska och Chirurgiska lectioner». Professor Engelhardt fick snart hjälp av prosektor Florman från Lund med sin undervisning i anatomi och kirurgi. Henrik Florman är ett känt namn i Lunds universitets historia. Hans samband med epidemin i Karlskrona är att han 1788 tjänstgjorde som expeditionsläkare i flottan och var med i slaget vid Hogland den 19 juli och återkom med flottan till Karlskrona på hösten. Det var de skeppen som medförde återfallsfebern. Florman insjuknade själv, men klarade sig. Efter tillfrisknandet biträdde han i undervisningen i anatomi och kirurgi i kirurgskolan under 1789–1790. Efter sin återkomst till Lund skrev han samma år sin doktorsavhandling *De febre biliosa anno 1788 nautas afficiente*²⁴ över just den epidemi han upplevt i Karlskrona. Han blev 1801 professor vid Lunds universitet i anatomi, kirurgi och veterinärvetenskap.

När epidemin ebbat ut 1790 var Sverige i ett sådant politiskt läge att fred slöts med Ryssland samma år. Som exempel på myndigheternas intresse kan nämnas att efter epidemin och med freden säkrad hade man som vanligt glömt alla tidigare välgrundade organisationsförslag för att förbättra bl.a. undervisningen för blivande fältskärer i kirurgi. Detta trots de goda föresatser som funnits hos ledande personer. Så t.ex. skrev Abraham Bäck, som ju var en ledande läkare inom svensk sjukvård, brev till Arvid Faxe den 6/2 1790. Där tackade han Faxe, som hade:

tydeligen uppgifvit bristerna vid sjukvården och orsakerna till en så gräslig afgång [dödsfall] på folk... Men allt detta är snart glömdt, när faran är förbi. Gifve Gud! att de befallande kunde en gång öfvertygas af så många olyckliga händelser...²⁵

Redan efter 4 år, 1794, drog myndigheterna in en läkartjänst och två fältskärsge-sällsbe-fattningar från Karlskrona, trots att Daniel Theel påpekade i sitt presidietal 5/3 1794 inför Vetenskapsakademien att det militära behovet i Sverige var inalles 790 läkare. På stat var upptaget 232.²⁶ Det betyder en brist på 558 tjänster eller mer än det dubbla antal som fanns att tillgå. 1797 den 28 oktober – samma dag som Kirurgiska Societetens verk-samhet upphörde – utfärdades nytt *Regle-mente för Chirurgiska undervisningen och dem som i Fältskärs-Konst sig wilja inöfwa*. Däri nämns inte Karlskrona.

I Karlskrona tog dock dr Gersdorff (1748–1814) 1803 tillsammans med kirurgen Lars Palander upp kliniska föreläsningar för fält-skärselever, men därefter hade kirurgskolan endast sporadisk aktivitet några år in på 1800-talet.

Serafimerlasarettet hade genom sin för-nämliga ledning och organisation gått segrande fram i en inofficiell kamp om att ensamt i landet få sköta undervisningen i ki-rurgi. Men Serafimerlasarettets utbildnings-kapacitet räckte tydligen inte till för landets hela behov. Det blev 1800-talets uppgift att hantera det. Vid följande krig i Finland 1808–1809 framträdde följderna av minskad sjukvårdsberedskap tydligt. Man frågade sig: när skall myndigheterna lära sig?

Resumé

På 1500-talet får vi de första sjukvårdsut-bildade läkarna in i Sverige. Kirurger hade då enbart praktisk utbildning till skillnad från de teoretiskt universitetsutbildade läkarna. Under 1600-talet blir kirurgutbildningen allt-mer organiserad. Kirurgerna hade kommit till Sverige främst från Tyskland, och 1654 tillkom titeln fältskär. 1896 utexaminerades den siste fältskären.

När Karlskrona anlades 1680 som en örlogsbas var fältskärer ett viktigt inslag i flottans sjukvårdspersonal. 1693 skapades Sveriges första sjukhus för akut sjuka i Karlskrona, och 1698 begärde läkaren och kirurgerna där att få undervisa fältskärer i ki-rurgi och anatomi. Det är det första regle-mentet för kirurgundervisning i landet. Idén bakom analyseras. Under 1700-talet sker det en integrering mellan läkare och kirurger. Serafimerlasarettet tog redan från sin start 1752 hand om rikets kirurgutbildning, men i Karlskrona fortsatte den med personliga in-satser från där tjänstgörande läkare.

1790 byggdes Karlskronas Amiralitets-sjukhus med drygt 1000 platser, men det brann inom ett par månader. Det var planerat för 2454 inneliggande patienter! Kirurg-skolan i Karlskrona fick 1788–1790 stöd i sin undervisning av professor Engelhardt och prosektor Florman vid Lunds universitet. Myndigheterna visade hela tiden trots ivriga påstötningar en skrämmande underlåtenhet att planera militär sjukvård. Under 1800-talets första år såg Karlskrona de sista ansat-serna av kirurgundervisning.

Noter

¹ Hjelt O.E.A. 1891–1893 *Svenska och finska medici-nalverkets historia* 1663–1812. Del 1–3.

² Arwin-Lindskog I. 1955 *Ett sjukhus i motvind* Amira-litetssjukhuset och Kungl. Flottans sjukhus i Karlskrona.

³ Sjukjournaler som bevarats är från 1795–1808. De finns dels i Lasarettetsarkivet Karlskrona volym D 9:1, dels i Krigsarkivet, Marinens sjukvård Karlskrona; avd. Sjukvårdsförvaltning Flottans sjukhus serie D 1:1.

⁴ Sorbon J.H. 1746 *Disquisitio historica de Blekingia* Lund och Sjöborg N.H. 1792 Utkast til Blekinges historia och beskrivning.

⁵ Bromé J. 1930–1933, *Karlskrona Stads historia I–III*.

⁶ Helgesson M. & Lindskog B. I. 2000 *Dessa arma us-lingar ... – sjuk- och fattigvård i 1700-talets Karlskrona*.

⁷ Olai Petri *Svenska krönikor*, ed. Klemming G.E. 1860.

⁸ Återgivet i sin helhet som bilaga 1 i Key A. 1897 *Inbjudning till ... Doktor J.H. Åkerman ... tillträda sitt ämbete*.

- ⁹ Hjelt a.a. Del 3 p. 132.
- ¹⁰ Hjelt a.a. Del 1, p. 217.
- ¹¹ Hjelt a.a. Del 1, p. 218.
- ¹² Key a.a. p. 15
- ¹³ Riksarkivet. *Kirurgiska societetens examensprotokoll A1:1*.
- ¹⁴ Lindskog B.I. 1997 *Kvicksilver i medicinhistorien. Från livsbevarande till hälsovådligt*. LäkTidn 42 p. 3732–38.
- ¹⁵ Dintler Å. 1958 *Lars Roberg Akademiska sjukhusets grundare*.
- ¹⁶ Se vidare Arwin-Lindskog a.a.
- ¹⁷ Se Helgesson & Lindskog a.a. p. 151 ff.
- ¹⁸ Faxé A. 1782 *Afhandling om Hushållningen til siös, i afseende på hälsans bevarande*.
- ¹⁹ Se Helgesson & Lindskog a.a. p. 195 ff. Ritningar över sjukhuset sign. 1789 finns i Kungl. Örlogsmannasällskapets bibliotek i Karlskrona.
- ²⁰ Hult O.T. 1913 *Forschungen über das Auftreten des Typhus recurrens in ... der Marine 1788–1790* I Nord. Med. Arkiv 1913, II: 12 o 14.
- ²¹ Faxé A. 1797 *Sjuklighetens förhållande vid Kgl Örlogsfloktan, under Krigs-åren, efter Flottans hemkomst ifrån Finland 1788, till årets slut 1790*. Läkaren och Naturforskaren XII p. 126–169. Denna noggranna skildring har nästan alla efterföljande författare använt sig av.
- ²² Tidskr. Läk. och Naturvetare X p. 241 samt XI p. 254.
- ²³ Memorial återgivet i Tidskr. i Sjöväsendet IV, 1839.
- ²⁴ Florman A.H. 1790 *De Febre Biliosa a. MDCCCLXXXVIII. Nautas Afficiente* Diss.
- ²⁵ Hjelt a.a. Del 3 p. 147 ff.
- ²⁶ Hjelt a.a. Del 3 p. 248 ff.

Källor och litteratur

- Ahlström C.G. 1988 *Kontagion och miasma vid farsoten i Karlskrona 1788–1790*. Sydsvenska Medicinhistoriska Sällskapets Årsskrift XXV:1.
- Appelberg C.M. 1876 *Om svenska Militäräläkareväsendet ...* Tidskrift i militär hälsovård I, Stockholm.
- Arwin-Lindskog I. 1955 *Ett sjukhus i motvind* Amiralitetssjukhuset och Kungl. flottans sjukhus i Karlskrona. Karlskrona.
- Bromé J. 1930–1933, *Karlskrona Stads historia I III*. Karlskrona.

- Bynum W.F., Potter R. 1993 Ed. *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*. London.
- Dintler Å. 1958 *Lars Roberg Akademiska sjukhusets grundare*. Uppsala.
- Engberg E.G. & Liljewalch P.O. 1854 *Uppllysningar om sjukligheten inom en armée på fältfot, med särskild avseende på behovet av läkare ...* Stockholm.
- Faxé A. 1782 *Afhandling om Hushållningen til siös, i afseende på hälsans bevarande*. Karlskrona.
- Faxé A. 1793 *Läkarebok till underrättelse för dem som föra Kronans fartyg*. Carlscrona.
- Faxé A. 1797 *Sjuklighetens förhållande vid Kgl Örlogsfloktan, under Krigs-åren, efter Flottans hemkomst ifrån Finland 1788, till årets slut 1790*. Läkaren och Naturforskaren XII p. 126–169.
- Florman A.H. 1790 *De Febre Biliosa a. MDCCCLXXXVIII. Nautas Afficiente* Diss. Lund.
- Gynther S.V. 1847 *Blekings historia*. Stockholm.
- Helgesson M. & Lindskog B. I. 2000 *Dessa arma uslingar ... – sjuk- och fattigvård i 1700-talets Karlskrona*. Blekinge Museum, Karlskrona.
- Hjelt O.E.A. 1891–1893 *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, Del 1- 3. Helsingfors.
- Hult O.T. 1913 *Forschungen über das Auftreten des Typhus recurrens in ... der Marine 1788–1790* I Nordiskt Medicinskt Arkiv 1913, II: 12 o 14.
- Key A. 1897 *Inbjudning till ... Doktor J.H. Åkerman ... tillträda sitt ämbete*. Stockholm.
- Lindskog B.I. 1997 *Kvicksilver i medicinhistorien. Från livsbevarande till hälsovådligt*. Läkartidningen 42 p. 3732–38.
- Olai Petri *Svenska krönika*, ed. Klemming G.E. 1860. Stockholm.
- Riksarkivet. *Kirurgiska societetens examensprotokoll A1:1*.
- Sacklén J.F. 1823 *Sveriges Läkarehistoria från Gustaf I:s tid ...* Nyköping.
- Sjukjournaler 1795–1808. Lasarettetsarkivet Karlskrona volym D 9:1, Krigsarkivet, Marinens sjukvård Karlskrona: avd. Sjukvårdsförvaltning Flottans sjukhus serie D I:I.
- Sjöborg N.H. 1792 *Utkast til Blekings historia och beskrifning*. Lund.
- Sorbon J.H. 1746 *Disquisitio historica de Blekingia*. Lund.
- Thyresson N. 1991 *Från Franzoser till Aids*, Carlssons, Trelleborg.
- Tidskrift i Sjöväsendet IV. 1839. Karlskrona.
- Tidskrift för Läkare och Naturvetare X. 1797.

Danmark, Skåne, Göinge ...

– danskt härväsande i tidigmodern tid (forts. från Ale 1/2005)

Av Stefan Persson

Forskarstuderande i historia, Lund

Upprättandet av ett »landeværn» (stående här)

Karl Erik Frandsen indelar utvecklandet av den nationella hären i tre perioder. Den första omfattar startpunkten, 1614, då man påbörjade ett system med utskrivning av självägargårdar. Den andra utgår från åren 1620/21 då ett nytt utskrivningssystem baserat på kronans fästebönder infördes, medan den tredje ligger så långt fram i tiden som 1638 då även adelns fästebönder inkluderades i systemet. Frandsen övergår sedan till att resonera om vem som var initiativtagaren till den stående hären. Han gör det utifrån en historiografisk översikt, där rösterna antingen för kungen eller riksrådet varierar kraftigt. Själv ger han Christian IV »æren eller skylden». ²⁶ Frågan är inte utan betydelse i förevarande fall, då det inte minst i tysk forskning kraftigt betonade sambandet mellan stat och här kan ha en viss relevans i sammanhanget. Hopkopplingen mellan den stående hären och militariseringen av gränsområdena med de omfattande fästningsbyggena bör vara en faktor som talar för att en centraliserande tendens utifrån ett gemensamt intresse mellan försvar och stat har varit en kraftig drivfjäder. Att betoningen emellertid kom att ligga på försvar snarare än på anfall var något som Christian IV, enligt Erik Arup, var direkt missnöjd med. I bakgrunden skymtar man här den ofta ventilerade ståndpunkten att Christian IV hade mindre uppskattande tankar om bondesoldaternas duglighet. Istället var han »beta-

get af de tyske udlærte landsknægtes overlegne teknik». Skall man tro Arups resonemang så var det en duglig angreppshär byggd på värvade trupper som kungen egentligen ville ha, medan riksrådet däremot åtminstone officiellt propagerade för en nationell här att stötta sig på till rikets försvar. ²⁷

Den första perioden

Den 17 november 1614 utgick kungliga instruktioner till länsherrar och företrädesvis jordegna bönder runt om i Danmark angående upprättandet av ett stående lantvärn. Till länsherrarna meddelades att

kongen til rigets beste er til sinds at ville lade gøre en krigsordinans paa nogle tusinde mand til fods, hvilke altid skulle være til rede med deres gevær og anden nødtørft til at afværge kongens og rigets skade.

Bönderna å sin sida fick beskedet att

kongen anser det nu ikke alene for gavnligt, men ogsaa for højlig fornødent, at der med det allerførste begyndes og iværksættes nogen god forordning om at holde nogle krigsfolk til fods over alt riget, for at dette, hvis der bliver påført det noget fjendtligt, ikke skal være så blottet for øvede krigsfolk, som det hidtil har været.

Bönderna skulle också delges vad de kunde förvänta sig för de tjänster som de ålades för kungen och riket i freds- såväl som i krigstid. I Skåne, Halland och Blekinge beordrades länsherrarna, liksom i övriga delar av Danmark, att möta upp och hjälpa kungens kommissarier med utskrivningarna. ²⁸

Tabell 2. Förteckning över utskrivna gårdar och bönder i de östra landskapen enligt 1614 års förordning.

	jordegna gårdar	utskrevs
Malmöhus län	240	240
Helsingborg län (förutom Göinge)	450	205
Göinge härad	327	150
Landskrona län	120	30
Gladsax län	65	30
Åhus län med Villands härad	77	40
Gärs härad	46	46
Frosta härad	104	30
Sölvesborg med Elleholm län	261	161
Christianopel län	103	50
Varbergs län	615	500
Laholms län	43	43
Halmstads län	75	75
Summa 1600 man skrevs ut.		

Källa: KB 1609-15, s. 749.

Av tabell 2 kan man ganska enkelt skapa sig en bild av en stark koncentration av jordegna gårdar längs med riksgränsen som ett mycket betydelsefullt inslag i det fasta lantvärnet. Karaktären av gränsförsvaret förstärks också av det faktum att Blekinge, Halland och Göinge tillsammans utgjorde 979 av de totalt 1600 utskrivna bönderna, d.v.s. cirka 2/3.

Gunner Lind noterar också han fokuseringen på gränsförsvaret i det att han konstaterar att den nya stående hären indelades i två landsdelsregementen, det skånska och det jylländska, och att nästan alla trupperna hade sin mobiliseringsbas vid gränserna. Detta innebar 2000 soldater på Jylland och 1600 i Skåne, men endast 200 på vardera Fyn och Själland som dessutom knöts till det jylländska respektive det skånska regementet. Av vikt i detta sammanhang var också det faktum att det under denna tid uppfördes tre nya fästningar vid gränserna: Laholm och Kristianstad mot Sverige och Glückstadt vid Elbe.²⁹

De två regementena fick var sin stab som

bestod av en överste (Anders Sinclair för det skånska), överstelöjtnant och profoss. De nio östdanska fanorna eller kompanierna fick vardera två professionella officerare, d.v.s. en kapten och en löjtnant, medan underofficerarna plockades bland bönderna. När det gäller soldaterna menar t.ex. Lind att de, liksom de bönder som höll soldater, till stor del drogs bort från det vardagliga och sedvanebaserade förhållandet till länsherrar, fogdar och andra myndigheter bl.a. till följd av att de i vissa rättssaker sorterade under krigsrätten. Socialt betydde det att de kunde likställas med värvade soldater. De ovannämnda nio kompanierna inkluderade som nämnts även det själländska, medan de »äktade» östdanska fördelades på fyra skånska, tre halländska och ett blekingst.³⁰

Lind ser med upprättandet av de första fasta landsdelsregementena 1614-1618 ett klart principiellt brott mot »1500-tallets militärsystem», vilket framför allt är en följd av att det växte fram ett system med permanenta institutioner och en kår av fasta, avlönade befallningsmän. Däremot var hären i sig inte stående i egentlig mening, utan enheterna utgjordes av mobiliseringsstyrkor. Övergången till en statlig här poängteras också av Lind, liksom acceptansen av denna utveckling och

man anså ikke længere statslige styrker for at være noget, der nødvendigvis var ekstraordinært... og fra 1615 indgik der uden afbrydelse militære enheder i det ordinære statsapparat.

Ekonomiskt löste man den tunga finansieringsbiten från kronans gods genom att riksrådet beviljade en tull som ersättning, varför kronan snabbt fick en ny ordinarie inkomst som var direkt avsedd för de ordinarie soldaterna. Att stat och här intimt förknippades med varandra i detta system skapat under tider av rådande in- och utrikespolitisk turbulens verifieras i stort både Frauenholz' och Oestreichs påstående som återgetts tidigare.

Också Lind understryker denna turbulens när han ser den danska utvecklingen som ett led i en regional rustningskapplöpning med Sverige.³¹

Mot en internationell bakgrund (läs tysk) utgör den danska stående hären ett intressant komparativt objekt. Lind ser de danska landsdelsregementena som »ret specielle» internationellt sett, men trots det klart influerade av de svenska utskrivna regementena med landskapsnamn. Vissa drag av det tyska Landesdefension kan också noteras och man får inte glömma det faktum att både de tyska och svenska systemen, liksom det danska, hade sina ursprung i den gamla uppbådsplikten. Vidare fanns nyckelordet »eksercits» med i bilden, vilket tyder på tysk påverkan.³²

Den andra perioden

Med tiden insåg både riksråd och kung att krigsordningen från 1614 var alltför betungande för de jordegna bönderna runt om i landet.³³ Det var med andra ord främst ekonomiska orsaker, eller som kungen uttryckte det »at vi mærker den forrige krigsordning besværligen at kunne holdes», som låg bakom de framtvingade reformerna. I stället beslutades att kostnaderna solidariskt skulle delas mellan alla bönder i Danmark (med undantag av adelns) utifrån den elementära tankefiguren att en jämn fördelning på alla bönderna skulle innebära en mindre påfrestning. Räntekammararens uträkningar om vad detta system skulle kosta varje krono- och jordeggen bonde löd på 3 daler utöver det vanliga landgillet.³⁴

Denna summa var en belastning som bönderna ansågs vara mäktiga att tåla, och den 13 september 1620 meddelade kungen ansvariga hövitsmän i Östdanmark beslutet om den nya krigsordinantien – eller snarare förändringen av den gamla. Alla bönder till-

hörande kronan, klostren, kapiteln, prästerna, kyrkorna och andra med undantag av adelns fästebönder skulle läggas i »læg» med nio i varje, som skulle underhålla en ogift dräng under två eller tre års tid då denne skulle tjäna som soldat. Varje kapten under det skånska regementet skulle tilldelas sina soldater utifrån ett häradsvis baserat system, som skulle ställa soldaterna till förfogande genom det ovan angivna indelningssystemet i læg. Ingen, varken halvgårds-, bolbrukare eller andra undslapp det nya systemet; i stället skulle dessa indelas med de rikaste och framgångsrikaste bönderna och för att undvika framtida oklarheter skulle alla genast sättas för den part de ansågs mäktiga att betala. Detta interna avgiftsförhållande inom gruppen kunde sedan förändras allt efter som gårdarnas tillstånd förändrades och kungen så medgav.³⁵ Systemet liknar till fullo det som tidvis praktiserades under tidigare krig, bl.a. under det nordiska sjuårskriget, med grupper på tio där nio skulle försörja den tionde under en period. Skillnaden låg så klart i det tidsmässiga perspektivet och den permanenta förankringen, men influenserna från uppbåds- och utskrivningssystemet med rötterna i den gamla lantvärnsplikten är omisskännliga.

Danmark öster om Öresund genomförde reformerna först, d.v.s. 1620, och 1621 följde övriga landet med. Milisordningen från den 12 april 1621 för hela riket talar om att nio bönder skulle underhålla en soldat, som skulle tjäna en av bönderna. Denne skattebefriade soldat skulle av de nio bönderna ha till ett par skor, krut och lunta samt fem mark kurant och sex skilling årligen så länge han var i tjänst. Soldaten skulle själv erhålla denna summa terminsvis två gånger årligen. Under exercis och övningar skulle de nio bönderna utrusta soldaten med proviant och några skilling till öl.³⁶ Bönderna slapp nu själva att möta eller att leja en soldat i sitt

ställe, och de tidigare soldatgårdarna försvann när alla självägare och krono/kyrkobönder skulle vara med och finansiera systemet. Egentligen förändrades förhållandena i praktiken inte nämnvärt mer än de ovan angivna. Fokuseringen på kronobönder innebar dock att den geografiska fördelningen förändrades och att det skedde en förskjutning från gränsområdena till öarna. Så t.ex. upprättades ett nytt kompani på Själland.³⁷

Om krigsordinantien från 1621 får anses utgöra grunden för den stående hären under i alla fall hela den återstående perioden fram till enväldets införande 1660, var det likväl inte slut på förändringarna. 1638 års inlemmande av adelns fästebönder har redan omnämnts som den tredje perioden av genomförandet av den stående hären, enligt Karl Erik Frandsens indelning ovan. Av stor betydelse för de inblandade och försvarsskyldiga bönderna var också de förändringar av gruppindelningen, d.v.s. storleken på de s.k. lægen, som genomfördes med jämna mellanrum. 1628 nedsattes antalet till fem bönder per læg, vilket av Bennike Madsen ses som »en absolut stramning af lægsbrødre-nes økonomiske forpligtelser, for øvrigt på et tidspunkt, hvor skattebyrden var stærkt voksende».³⁸

Ur härreformatörisk synpunkt med förvandlingen från uppbåd till milis måste reformerna 1620/21 ses som ett avgörande steg. Att detta med enrolleringen av adelns bönder i Frandsens tredje period 1638 genomfördes fullt ut är av mindre intresse. Det är istället perioden från det allra tidigaste 1600-talet till det inledande 1620-talet som är den egentliga härreformatöriska perioden i Danmark när det gäller övergången till en fast milis. Det bygger på en allmän Wehrpflicht så tillvida att landets samtliga bönder så småningom kom att inkluderas i finansieringen av systemet, men rent militärt handlade det om utskrivningar enligt en Aus-

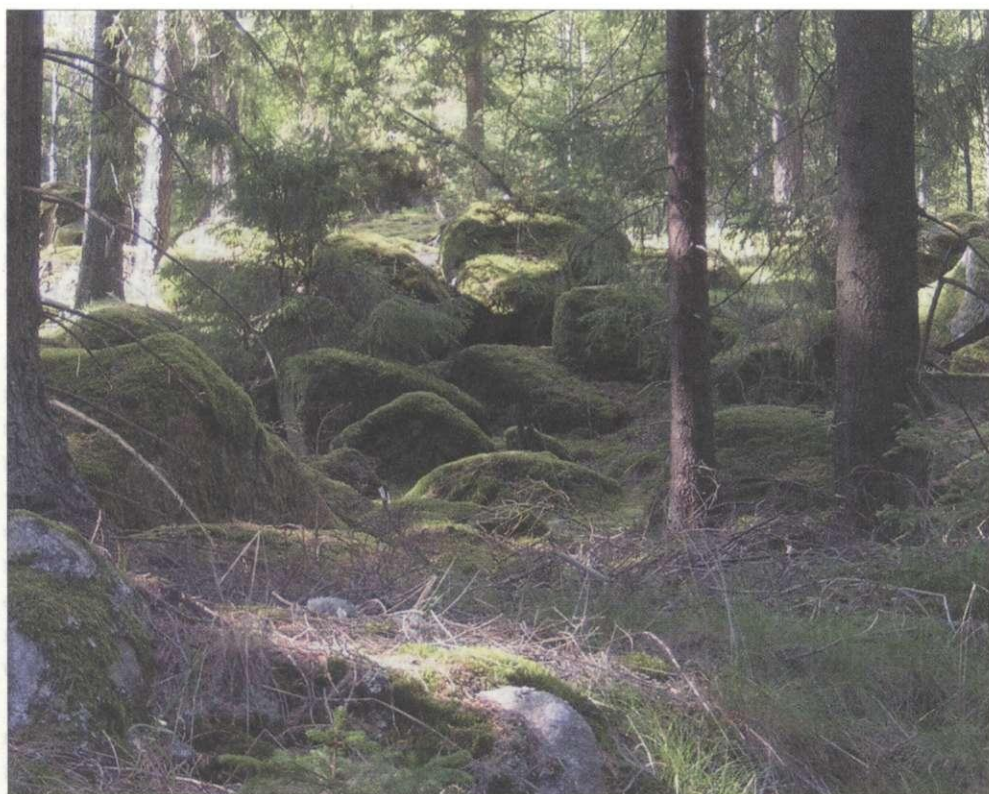
schuß-grundande riksförsvarspflicht på regional basis. Detta är viktigt att betona efter de inledande »allmänna» stora mönstringarna och försvarsövningarna under det tidigaste 1600-talet. Man kan, som Oestreich för det tyska området, se denna första knappa fjärdedel av 1600-talet som en period av systematiska förbättringsförsök med företeelser som vapenövningar, exercis, mönstring, indelning, organisation o.s.v. Vidare är det av vikt att den tidstypiska dimensionen av Ausschuß visade sig dugligare i praxis (Kalmarkriget) än den tidigare Wehrpflicht.

Utvecklingen i Göinge

Ett av kompanierna under det skånska regementet fokuserades helt till Göinge och utskrevs från 172 av de 327 självägargårdarna i häradet (och alltså inte från de ursprungligen stipulerade 150). Detta pekar på den stora militära betydelsen som häradet hade inte minst när det gällde gränsförsvar och är egentligen mer en återspeglning av tidigare beredskapsförhållanden än något direkt nytänkande. Mobiliseringsgrunden fanns som nämnts i området redan under 1500-talet, medan det nya i detta läge av utvecklingen får sägas vara en tydligare profilerad försvarsordning, som byggde på en utvald skara av jordegna bönder eller snarare på soldatgårdar och inte minst på den institutionaliserade ledningen av Göingekompaniet.

Indelningen av de utskrivna gårdarna

En geografisk rundresa i Göinge ger en inblick i hur de 200 jordegna bönderna på de 172 gårdarna fördelades administrativt enligt åttingssystemet, vilket ur gränsförsvarssynpunkt inte är oväsentligt då häradet var mycket stort och uppskattningsvis utgjorde minst 1/5 av Skånes yta. Om prioriteringen av gränsförsvar mot svenskfaran skulle hålla fortsatt hög trovärdighet var det därför vik-

Landskapsbild från det nordliga barrskogsområdet i Göinge. Det var i dessa gränsnära områden som det danska gränsförsvaret sattes på svåra prov vid svenska attacker under de tidigmoderna krigen. Gränsförsvarets bevakningsuppgifter var lokaliserade till broövergångarna vid genomfartslederna norrifrån. Längst i öster bevakades Hasslaröd och Hönjarums broar vid Osby på vägen mellan Loshult och Vä. En mil västerut placerades en avdelning vid Verums bro och ytterligare en kvarts mil åt väster fanns en tredje avdelning på landtungan vid Vittsjö. Foto författaren.

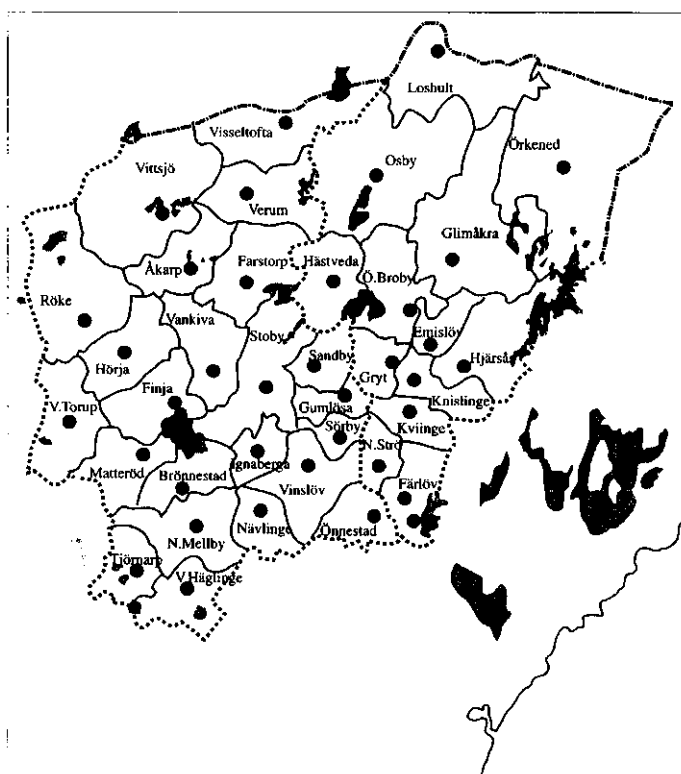
tigt att de nordliga gränsåttningarna utgjorde en majoritet i systemet förutsatt att det fanns ett underlag av jordegna gårdar att utgå ifrån i detta område. Att detta var fallet framgår av Ola Svenssons undersökningar av 1583 års extraskattemantalslängd, åtminstone när det gäller Osby och Vittsjö åttningar (med mer än 50 % självägare i några socknar), men mindre framträdande för t.ex. Glimåkra åtting.³⁹

Av tabell 3 framgår ett klart mönster av gränsvärnstänkande inom häradet i det att de fyra nordligaste åttningarna Glimåkra, Osby, Vittsjö och Åkarp tillsammans utgjorde 113

Tabell 3. Jordegna bönder och soldatgårdar i Göinge.

	jordegna gårdar	jordegna bönder
Stoby åtting	18	23
Åkarp åtting	27	29
Mellby åtting	19	22
Vinslöv åtting	8	9
Glimåkra åtting	26	28
Knislinge åtting	14	17
Vittsjö åtting	27 (28)	37
Osby åtting	33	35
Summa	172	200

Källa: DRA, Jordebok över jordegna gårdar i Helsingborgs läns räkenskaper 1615/16.

Göinges 36 socknar indelades i åtta delar, s.k. åttningar, som utgjorde den administrativa och skattetekniska indelningen av häradet. Det var också på åttingsnivå som den första stående hären av jordegna bönder skrevs ut 1614. Går man ner på sockennivå fanns det en hög andel jordegna bönder i flera av de nordliga socknarna, varför rekryteringsgrunden till hären var god i dessa utsatta gränstrakter mot Sverige. I Røke socken var de jordegna bönderna i förkrossande majoritet, men även i Osby, Loshult och Vitsjö var deras antal betydande. Karaktären av ett gränsförsvar byggt på jordegna bönder korrelerar därför bra med jordägarförhållandena. Karta: Anders Ödman.

av de 172 gårdarna och 129 av de 200 bönderna. Lika noterbart är att de sydliga Vinslöv och Knislinge är underrepresenterade. Däremot kan det allra sydligaste Mellby åtting, som gjorde en avstickare nästan ända ner mot centrala Skåne norr om Ringsjön, ses som en avvikare med en relativt hög andel utskrivna gårdar och bönder. Förklaringen till detta kan vara att området var ganska stort till ytan och hade en relativt stor andel jordegna bönder (t.ex. Tjörnarps socken).

Friheterna

En tidigare eventuellt förhärskande kommunalism i Göinge måste ha fått se sina grundvalar skakas ordentligt i samband med upprättandet av den stående hären 1614. Nu

ryckte de nyutnämnda »statliga tjänstemännen» in i gårdarna, de jordegna bönderna urskildes från övrig menighet och var nu närmast att se som värvade soldater i en nyupprättad hierarkisk pyramid. Jordeboken för Göinge härad från 1614, som upprättades i samband med organiseringen av den stående hären, berättar om de avgifter som de jordegna bönderna hade erlagt till kronan, men som nu bortföll då plikten att ställa upp som soldat – eller hålla en – inkluderade total avgiftsfrihet. Frågan är vad denna avgiftsfrihet betydde i förhållande till de utgifter som tillkom och som av Erik Arup har anförts som så betygande att

adskillige selvejerbønder, der allerede længe havde kæmpet haardt nok for at holde sig oven vande, maatte gaa fra deres gaarde eller skynde sig at blive fæstebønder.⁴⁰

Karl Erik Frandsen närmar sig problemet genom att anföra krigsordinantiens från 17 december 1615 § 7 i vilken det fastslås att bonden skulle ge soldaten 18 daler om året. Han anser emellertid, liksom Gunner Lind, det som tveklöst att soldaterna avpressade bönderna mer, därför att det var bonden som riskerade att straffas om soldaten inte inställde sig vid beordrad tjänstgöring.⁴¹

Detta intäktsbortfall var emellertid inte nog. Tillkom gjorde också friheterna för den fasta ledningen av kompaniet och regementet, vilket direkt kan kopplas till statens intresse, då de nya militärerna med den beviljade frihetspolitiken sammanfördes med andra funktionärer och tjänstemän i statens tjänst på lokalsamhällelig nivå som ridefogden och åttingslänsmännen (»bondelänsmännen»), vars huvudsakliga uppgifter var av uppbörds- och politikaraktär.

Officerarna skulle dels ha sin lön utbetald av länsadministrationen, dels ha sina gårdar fritt, vilket beviljades av kungen. Lönerna kom därmed först och främst från de ordinarie länsintäkterna, medan inkomsterna från den förhöjda tullavgiften någorlunda täckte de totala kostnaderna på cirka 40 000 daler för den stående styrkan under fredstid.⁴² Att lönerna inte alltid utbetalades i rätt tid framgår av räkenskaperna, där man kan hitta exempel på utbetalningar av restantier, vilket således tyder på att täckningen från tullhöjningarna inte var hundra procentig. 1617 intygade Jan Siback, kapten över göingekompaniet, att han av Jens Sparre, Kunglig Majestäts befallningsman på Hammar, fått 25 riksdaler »som mig resterede aff min besoldning», vidare för en bondgård för ett halvt år »thill besoldning» 110 daler och för ytterligare en gård 15 daler för räkenskapsåret 1615/16. På liknande sätt erhöll även löjtnanten för göingekompaniet, Daniel Christensen, restantier för föregående års räkenskaper våren 1617.⁴³

Tabell 4. Avkortning för de 200 jordegna bönder som utskrivits i Göinge härad. dlr = daler, sk. = skilling, mk = mark, tdr = tunnor, schepp. skepp = skäppor.

1617/18	
Pengar	47 dlr. 6 1/2 sk., 1 mk
Råg	67 tdr, 2 schepp
Korn	117 1/2 tdr, 4 skepp
Smör	20 1/2 tdr, 1 pund
Honung	1 1/2 tdr i åtting, 1 pund
Skattekor	63
Skattegaltar	35
Fläsk	37 sidor
Får och lamm	124
Fodernöt	1
Tomma tunnor	2
Järn	106 stycken
Hästgästeri	1212

Källa: DRA, Jordebok över jordegna bönder, Kristianstads läns räkenskaper 1617/18.

För räkenskapsåret 1616/17 var det emellertid inga problem med löneutbetalningarna, och kapten Jan Siback bedyrade att han av Jens Sparre erhållit sin årslön på 130 riksdaler samt »for een Bondegdt, effter min bestillinghs lydelse». Också följande räkenskapsår erhöll kapten Siback sin besoldning i rätt tid, för övrigt densamma på totalt 130 riksdaler, varav 100 daler utgjorde själva årslönen och 30 daler var för den gård han hade efter sin »bestillinghs Indhold».⁴⁴

Fortsättningsvis under 1620-talet handlade det inte om några löneökningar och andra utökade friheter för den kategori officerare vars friheter institutionaliserats runt 1620. Räkenskapsåret 1629/30 talar om samma lönenivå för kaptenen och löjtnanten över göingekompaniet, d.v.s. 100 respektive 60 daler, som tidigare. Dessutom är det samma avkortningar som framträder så här alldeles i slutet av decenniet som i de anförda exemplen ovan. Det är i stället räkenskapsåret 1621/22 som framstår som den enda brytpunkten för ett i övrigt statiskt privilegiesystem. Då tillkom för Göinges kompani

Tabell 5. Göingekompaniets officerares löner och friheter. alb. = albus.

1619/20	1622/23
Avkortas för kapten Jens Siback för gård i Önnestad:	Lön för kapten Effuert Helmans:
Pengar 2 1/2 daler 10 sk.	Pengar 100 daler
Smör 1 1/2 tunna	Lön för löjtnant Daniell Christenssen:
Avkortas för kapten Jens Siback för gård kallad Ljeröd:	Pengar 60 daler
Pengar 1 mk	Avkortas för kapten Effuerts gård i Önnestad:
Smör 1/2 tunna	Pengar 2 1/2 daler 10 sk.
Lön för kapten Jens Siback:	Smör 1 1/2 tunna
Pengar 100 riksdaler	Avkortas för löjtnantens gård i Hemlinge:
Avkortas för löjtnantens gård i Göinge härad:	Pengar 3 mark 5 skilling
Pengar 3 dlr	Smör 1 tunna
Smör 1 tunna	Avkortas för fänrikens gård i Göinge:
Lön för löjtnant Daniell Christenssen:	Pengar 9 skilling 2 alb.
Pengar 60 riksdaler	Råg 2 skäppor
	Korn 4 skäppor
	Smör 6 pund
	Hästar 6
1621/22	
Lön för kapten Effuert Helmans:	
Pengar 100 daler	
Lön för löjtnant Daniell Christenssen:	
Pengar 60 daler	
Avkortas för kapten Effuerts gård i Önnestad:	
Pengar 2 1/2 daler 10 sk.	
Smör 1 1/2 tunna	
Avkortas för löjtnantens gård i Hemlinge:	
Pengar 3 daler 5 sk.	
Smör 1 tunna	
Avkortas för fänrikens gård i Göinge:	
Pengar 9 skilling 2 alb.	
Råg 2 skäppor	
Korn 4 skäppor	
Smör 6 pund	
Gästeri hästar 6	

Likaså avkortas för sex adelsburgårdar och två scarian-
ters gårdar i Göinge.

Tillkommer även avkortning för den skånske rege-
mentsgevaldigerns gård i Göinge som var enligt föl-
jande:

Pengar	2 1/2 daler 10 skilling
Korn	20 tunnor
Havre	1 tunna
Fodernöt	2

För övrigt. bör det nämnas att det föll på Kristianstads
läns lott att även utbetala löner till motsvarande offi-
cerare under Villands härads kompani. Detta inklude-
rade endast löner till en kapten och en löjtnant, där den
sistnämnde också var möllare och därmed avkortades
för 28 tunnor råg och mjöl årligen. De sex adelsburgår-
darna i Göinge motsvarades av tre i Villand, således ett
mindre inkomstbortfall även på denna punkt i detta
härad.

Källa: DRA, Klr 1619/20, 1621/22, 1622/23, 1629/30.

friheter för fänriken, de två scarianterna och
de sex adelsburgårdarna. Därmed finns det
inga belägg för att förändringen av krigs-
ordinantien från 1620 skulle ha inverkat på
officerarnas friheter. Av vikt är naturligtvis
istället att förändringarna av utskrivnings-
systemet innebar att de 200 jordegna bönder-
nas avgiftsfrihet försvann mot att man slapp
hålla soldater på gårdarna.

Frauenholz ser frihets- och privilegiebe-
viljandet i samband med tjänstgöring i hären
som något som kombinerades med »der Ge-
danke der staatsbürgerlichen Erziehung des
Mannes durch den Dienst im Heere» under
genomförandet av det tyska »Defensions-
werk». Fördelarna var inte små och hade som
viktigaste syfte att få de utvalda att inse att
försvaret av fäderneslandet hörde till en av de

Kristianstads läns räkenskaper 1617/18, Rigsarkivet, Köpenhamn mikrofilm.

absolut viktigaste plikter en man kunde ställas inför. Dessutom fanns den inte oväsentliga aspekten att fäderneslandsförvararen också handlade i högst personligt intresse med i bilden, då han försvarade »Haus und Hof, Weib und Kind».⁴⁵

Haakon Bennike Madsen sammanför en grupp av ordinarie skattepliktiga, men som fritogs vid speciella tillfällen, under »Militære forskånsler». Han konstaterar att enligt 1614 (1615) års ordinantia fritogs alla de utskrivna bönderna från samtliga de avgifter och det arbete de normalt skulle erlägga till kronan, vilket även framhölls i skattebrevet från 1618 och 1620. Förändringen 1621 ser han som en återgång till 1500-talets system, där kronans/kyrkans och de självägande bönderna indelades i grupper som skulle utrusta och hålla en soldat. Den utskrivne tjänstekarlen fritogs från skatt, medan de nio bönderna inte erhöll några lättnader, vilket av Bennike Madsen ses som en pålageökning jämfört med den tidigare ordningen. Av officerare och befallningsmän fanns det tre grupper: officerare (kaptener och löjtnanter), underofficerare (fänrikar, sergeanter, korpraler, trumslagare) och adelsburser eller friknektar. För samtliga dessa gällde att de var skattefritagna. Deras »lön» bestod i att de tilldelades en gård av kronan och att de inte heller skulle erlägga några avgifter från dessa. Vanligt var att officerarna inte brukade gårdarna själva utan istället bortfästade dem och uppbar härligheten av gårdarna.⁴⁶ Här tycks Bennike Madsen förbise det faktum att officerarna i alla fall under de av Kristianstads län administrerade kompanierna (Göinge och Villand) erhöll lön, eller pension, i pengar utöver avgiftsfriheterna från sina gårdar.⁴⁷

Mot statlig kontroll

Viktigt är att sammanföra den fast anställda militära personalen i den stående hären till den grupp som andra statliga »tjänstemän»

(ridefogde, åttingslänsmän för Göinge) tillhörde. Detta inte minst för att sätta staten och hären i ett nära förhållande och delvis även applicera Michael Roberts modell för den militära revolutionens genomförande på ett strikt lokalsamhälleligt plan. Utvecklingen mot den stående hären i Danmark påverkade otvivelaktigt också Göinge med ökad administration och byråkrati, vilket som bekant är en av Roberts fyra huvudpunkter när det gäller att beskriva förändringarna. Det skedde ett ingrepp i det göingska lokalsamhället som delvis kan jämföras med den utveckling som Roberts pekar ut efter det tyska »Landsknechtsystemet». Vid sidan om den gamla stratifieringen av samhället framväxte under den militära revolutionen en ny hierarkisk indelning baserad på rang. Roberts menar att

in the armies of the Landsknechts ... the distinction between officers and men had been faint, and their bands had at times something of the aspect of a self-governing democracy. All that was now changed.⁴⁸

Denna statliga kontrolliver gjorde sig alltmer påmind i det militariserade Göinge framledes under 1620-talet. I oktober 1621 beordrades kapten Hielmandz att »med allerstørste flid øve og afrette i krigsbrug» de utskrivna bondesoldaterna i häradet, så att de skulle hållas stridsdugliga för både inhemskt och utländskt bruk »til lands og til vands». En beredskapsorder speciellt för göingekompaniet finns också från september 1627, utställd till kapten Jørgen Møller. I övrigt fastslogs det 1627 vid soldatutskrivningen den 30 september att det också fortsättningsvis skulle vara två kompanier i Kristianstads län, i Göinge och Villands härader, på vardera 300 man.⁴⁹

Den översta ledningen för den skånska krigsmakten låg nu i händerna på fyra krigskommissarier, vilka var Henrik Gyldenstierne för Malmöhus län, Knud Grubbe för Blekinge, Tage Andersen Thott över Helsingborgs län och Laxmand Gyldenstierne över Halland. I februari 1628 indelades

Tabell 6. De skånska kompanierna enligt 1627 års försvarsordning.

Malmöhus län:

3 kompanier fördelade på Oxie, Bara och Torna härad-
der (med Dalby birk)

1 kompani i Skytts, Vemmenhøgs och Ljunits härad

Landskrona län:

1 kompani fördelat på Ingelstads, Järrestads, Herre-
stads, Färs härad

Kristianstad län:

3 kompanier i Göinge, Villands och Gärs/Frosta/Albo
härad.

Blekinge:

2 kompanier i Lister/Bräkne med Jämsjö och Medel-
stads/Östra härad

Helsingborg/Herrevad:

1 kompani i Rönneberga, Harjagers och Onsjö härad

Halmstad/Laholm:

1 kompani

Varberg län:

2 kompanier

Källa: KB 1627-29.

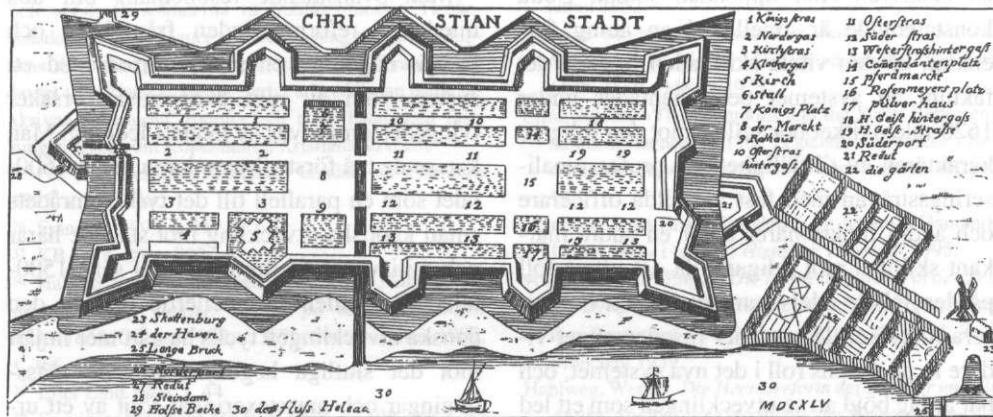
Skåne i nio fjärdingar, där Göinge tillsam-
mans med Gärds härad och Åhus med dess
farvatten utgjorde den sjunde.⁵⁰ Samman-
taget ger denna genomgripande omorgani-
sation ett otvetydigt intryck av att staten

strälvade efter att slutgiltigt organisera
försvarsmakten på sina villkor och med
målsättningen att helt eliminera den gamla
strukturen av delegerad försvarsordning med
bondeuppbåd organiserade av de lokala
adelsmännen.

Kristianstad

Från och med 1617 kom Göinge att svara
under det nyupprättade Kristianstads län
istället för som tidigare under Helsingborg.
Den nya fästningen och staden ute på Allö i
Helgeå hade ersatt den tidigare köpstaden
Vä, som under Kalmarkriget hade härjats och
nedbränts av svenska trupper tredje gången
gillt. I ett meddelande till borgarna i Vä för-
bjöd Christian IV dessa att påbörja återupp-
byggnaden efter kriget, då han istället äm-
nade bygga en helt ny stad i ett mer skyddat
läge ute i Helgeå.⁵¹ Den nya fästningen kom
att utgöra en klass A-fästning med full garni-
son,⁵² vilket tillsammans med organiserandet
av det skånska landsdelsregementet i sam-
band med upprättandet av den första stående

Den bastionsomgärdade staden Kristianstad byggdes efter ett helt modernt system enligt renässansens ideal. Fäst-
ningen blev en av hörnpelarna i det danska gränsförsvaret, och under kriget mot Sverige 1644-1645 uthärdade den
en nästan tvåårig belägring. Bild Karl Enghoff: Kristianstads historia.

PLAN AF KRISTIANSTAD FRÅN ÅR 1645.

hären 1614 innebar en konsekvent genomförd militarisering av området. Gunner Lind noterar att placeringen av de nya regementena anknöt till det starkt forcerade bygandet av fästningarna vid gränserna och omnämner uppförandet av Kristianstad, Laholm och Glückstadt.

Denna militariseringsprocess framträder tydligt för Kristianstads del i räkenskapsmaterialet och var ytterst en följd av den delvis nya härordning som utarbetades på herredagen 1624. På denna beslutades det att insätta värvade garnisonskompanier på de östdanska fästningarna, vilket betydde att sammanlagt cirka 500 inhemska soldater värvades till de fem skånska fästningarna.⁵³ Om landsdelsregementena till följd av kronoböndernas inlemmande i systemet 1621 till vissa delar flyttades bort från gränsområdena, innebar det nya garnionssystemet med de värvade soldaterna att karaktären av gränsberedskap likväl upprätthölls.

Sammanfattning

Det ligger något paradoxalt i det faktum att det någorlunda färdigutvecklade danska systemet med en stående här egentligen var en återgång till det gamla uppbådssystemet, där ett antal bönder utrustade och försörjde en utskriven eller uppbådad soldat. Detta konstaterande är emellertid en aning förenklat, då den vitala skillnaden ligger i det faktum att systemet permanentades under 1620-talet, vilket bör ställas mot den tidigare karaktären av tillfällighet. En professionaliseringssträvan med fast anställda officerare och andra funktionärer utgör en andra markant skillnad mot tidigare, då det oftast föll på den lokale adelsmannens lott att organisera försvaret. Detta leder resonemanget vidare in på statens roll i det nya systemet, och här är jag böjd att se utvecklingen som ett led i en strävan efter organisation och kontroll.

Gerhard Oestreichs begrepp »Sozialdisziplinierung» som representerade ett nytt krav på pliktuppfyllelse och hörsamhet inför överheten passar in i denna utveckling. Denna ståndpunkt bör kanske framför allt ses utifrån reorganiseringen av försvaret i Göinge och övriga gränsområden mot Sverige bort från det av staten delegerade bondeförsvaret på delvis kommunalistisk grund till en mer direkt statskontrollerad som t.ex. under Kalmarkriget. Likaså bör även de fasta garnisonerna på de skånska fästningarna ses mot denna utveckling.

Man kan uttrycka det som att hela östra Danmark militariserades under den centraliseringssträvande statens ledning, där tidigare en sorts inofficiell försvarsordning rått i de mest utsatta gränsområdena mot Sverige. Utvecklingen bort från detta gamla system påbörjades under 1600-talets första år, och den kanske allra viktigaste ingrediensen var just en form av social disciplinering för att öka befolkningens försvarsduglighet. Emellertid fanns klara drag av det gamla delegerande systemet kvar både i organiseringen av gränsförsvaret under Kalmarkriget och i försvarsordningen från 1614. Denna gränsförsvarspflicht var således alltså av stor betydelse och övertogs först 1624 av de fasta garnisonerna på fästningarna.

Med ovanstående resonemang blir den inledande reformperioden från 1614 och framåt något av en mellanperiod med ett system som av rent ekonomiska orsaker tvingades omprövas av landets ledning. Man kan se de två första decennierna under 1600-talet som en parallell till det tyska områdets smått kaotiska utveckling mot stående härar och milisväsen med början i det sena 1500-talet. Skillnaden är emellertid den att den danska utvecklingen tycks ha gått mer linjärt mot det slutliga lögdsystemet via massövningar och masstaxeringar följt av ett urvalssystem baserat på självägarbönderna. Ut-

vecklingen skulle enklast kunna ses som en process från Wehrpflicht via Landrettung och Ausschuß till Landesdefension för att en gång för alla placera de tyska utrycken i en dansk kontext och samtidigt också anpassa Oestreich och Frauenholz till danska förhållanden. De båda har också en klar poäng när de ser försvarsordningarna som ofullbordade genomföranden i strävan efter den perfekta avlösaren till yrkeshären. Här bör statens betydelse i sammanhanget nog understrykas, liksom lantvärnens karaktär av rent försvar, vilket närmast var det område där de ersatte de värvade yrkeshärarna.

Noter

KB = Kancelliets Brevbøger

Hlr = Helsingborgs läns räkenskaper

Klr = Kristianstads läns räkenskaper

²⁶ Karl-Erik Frandsen. »Bønderne og hæren i Danmark 1614–1662» i (dansk) *Historisk Tidsskrift*, 16 R. IV, Köpenhamn 1995, s. 158.

²⁷ Erik Arup, *Danmarks Historie II (1282–1624)*, Köpenhamn 1932, s. 658–659.

²⁸ KB 1609–15, s. 746.

²⁹ Lind 1994, s. 39–40.

³⁰ Efter Lind 1994, s. 39–41. Se även K. C. Rockstroh, *Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, I. Bind, Tiden 1614–1670*, Köpenhamn 1909, s. 17.

³¹ Lind 1994, s. 42.

³² Lind 1994, s. 42. Se även Rockstroh 1909, s. 20–21, som framhåller möjligheten att disciplinera, inexcercera och »opdrage soldaterna til Soldatermæssig Tænke-maaede 'paa gode Manér'» under de långvariga samlingarna till olika typer av offentliga arbeten. Fram t.o.m. kriget i Tyskland växte för övrigt arbetsbördan på de utskrivna soldaterna, framför allt i samband med fästningsbyggen som Köpenhamn, Kristianstad o.s.v.

³³ För exempel med klagande bönder, se Frandsen 1995, s. 163–166.

³⁴ Frandsen 1995, s. 167.

³⁵ KB 1616–20, s. 902.

³⁶ Haakon Bennike Madsen, *Det danske skattevesen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660*, Odense 1978, s. 367, efter Rockstroh 1909, s. 466–468.

³⁷ Efter Lind 1994, s. 44.

³⁸ Se vidare Bennike Madsen 1978, s. 198 och Lind 1994, förtäpande.

³⁹ Ola Svensson. »Slätt och skog – Landskap och ägande i Göinge» i *Järn. Wittsjöskogkonferensen 1999* (red. Anders Ödman), Lund 2000, s. 49.

⁴⁰ Arup 1932, s. 657.

⁴¹ Frandsen 1995, s. 161.

⁴² Se Lind 1994, s. 41.

⁴³ Klr 1617/18.

⁴⁴ Klr 1616/17.

⁴⁵ Frauenholz 1939, s. 24. Angående friheter och privilegier för borgare och bönder i det tyska området, se Frauenholz 1939, bilaga XXXII, s. 220–222.

⁴⁶ Bennike Madsen 1978, s. 196–197.

⁴⁷ Se vidare Rockstroh 1909, s. 20.

⁴⁸ Michael Roberts. »The Military Revolution, 1560–1660» i *The Military Revolution Debate* (edited by Clifford J. Rogers), Boulder 1995, s. 25.

⁴⁹ KB 1621–23, s. 196 och KB 1627–1629, s. 189, 203.

⁵⁰ KB 1627–29, s. 196, 189, 203, 341.

⁵¹ Se KB 1609–15, speciellt fr.o.m. år 1614 och framåt.

⁵² Jämför kartor hos Lind 1994, s. 49, 72, 89.

⁵³ Lind 1994, s. 40, 48, 50. Se även Klr förtäpande under rubriken »Affregning med Soldater Udi Christi-anstads befestning».

Källor och litteratur

Rigsarkivet i Köpenhamn:

Helsingborgs länsräkenskaper 1615/16 (mikrofilm)

Kristianstads länsräkenskaper 1616/17 1629/30 (mikro-film)

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1596–1602, 1603–08, 1609–15, 1616–20, 1621–23, 1627–29 udgivne ved L. Laursen, 1627–29 udgivne ved E. Marquard, Köpenhamn 1913–1929.

Litteratur

Arup, Erik, *Danmarks Historie II*, 1282–1642, Köpenhamn 1932.

Bennike Madsen, Haakon, *Det danske Skattevesen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660*, Odense 1978.

Ellis, Steven, »The Commons and the State: Representation, Influence, and the Legislative Process» i *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997.

Frandsen, Karl-Erik, »Bønderne og hæren i Danmark 1614–1662» i (dansk) *Historisk Tidsskrift* 1995.

von Frauenholz, Eugen, *Die Landesdefension in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Entwicklungsgeschichte des Deutschen Heerwesens, Dritter Band, II. Teil*, München 1939.

Hahlweg, Werner, *Die Heeresreform der Oranier und die Anike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands,*

- Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahr 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege*, Osnabrück 1987.
- Jungstedt, Ernst, *Danmarks krigsmedel under kriget mot Sverige 1611–13. En krigshistorisk undersökning*, Strängnäs 1934.
- Liljenberg, Carl-Gustaf, *Ett blad ur Skånelands riksdanska (–1658) och östdanska (–1720) tidevarv*, Köpenhamn 1975.
- Lind, Gunner, *Hæren og magten i Danmark 1614–1662*, Odense 1994.
- Oestreich, Gerhard, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*, Berlin 1969.
- Parker, Geoffrey, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1988.
- Roberts, Michael, »The Military Revolution, 1560–1660« i *The Military Revolution Debate* (edited by Clifford J. Rogers), Boulder 1995.
- Rockstroh, K. C., *Udviklingen af den Nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, I. Bind. Tiden 1614–1670*, Köpenhamn 1909.
- Svensson, Ola, »Slätt och skog – Landskap och ägande i Göinge« i *Järn. Witsjöskogkonferensen 1999* (red. Anders Ödman), Lund 2000.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

I Ale-redaktionen ingår Birgitta Engström och Gert Jeppsson. Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2005, 150 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., stadsarkivarie Göran Larsson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., fil. dr Peter Ullgren, Tyninge, skattmästare, samt docent Lars Berggren, Lund, fil. lic. Kajsa Bjurklint Rosenblad, Lund, fil. dr Peter Carelli, Helsingborg, 1:e arkivarie Bengt Danielsson, Lund, docent Tomas Germundsson, Lund, 1:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjördis Kristenson, Lund, docent Nils Lewan, Lund, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, länsantikvarie Thomas Romberg, Malmö, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, docent Eva Helen Ulvros, Lund, 1:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE

UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA

OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING

OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

J. I. RONNY LARSSON

Mäster Andreas i Ilstorp

I

BENGT I. LINDSKOG

Kirurgskolan i Karlskrona på 1700-talet

10

STEFAN PERSSON

Danmark, Skåne, Göinge ...

– danskt härväsende i tidigmodern tid

(forts. från Ale 1/2005)

23

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.